

Het kasteel van Gaasbeek (gem. Lennik, prov. Vlaams-Brabant): de oostelijke sector Interimverslag 1996 - 2000

Stephan Van Bellingen

1 *Algemeen zicht op het kasteel van Gaasbeek.*
Vue Générale sur le château de Gaasbeek.

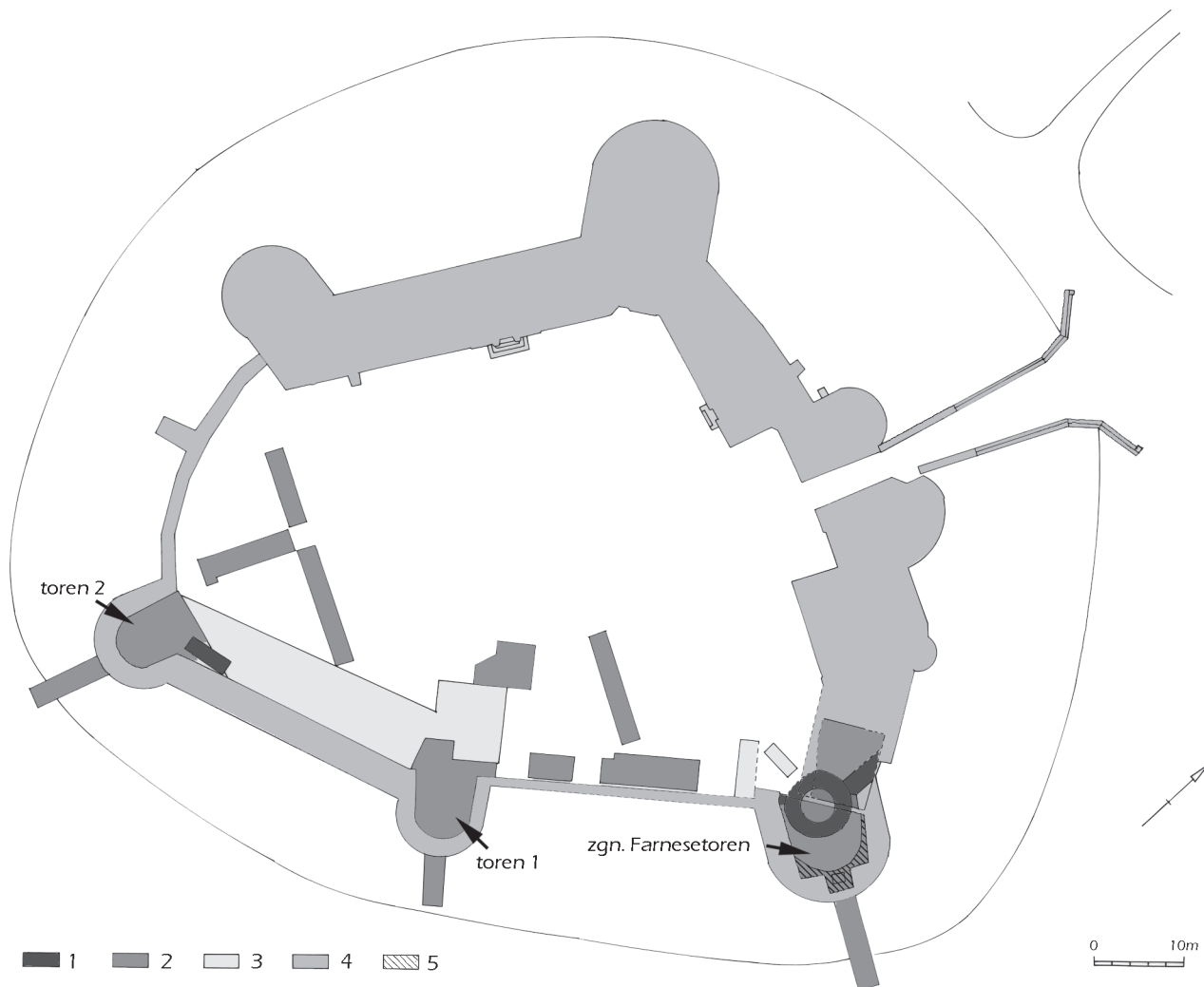
Inleiding

In het centrum van de driehoek Brussel-Halle-Ninove bevindt zich het landelijke dorp Gaasbeek. Het maakt deel uit van de gemeente Lennik en ligt in het Pajottenland. Bij het ruime publiek is Gaasbeek vooral gekend omwille van haar middeleeuwse burcht (fig. 1).

In april 1992 contacteerde Dr. Herman Vandormael, toenmalig conservator van het kasteel van Gaasbeek, het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium met de melding dat de dienst Gebouwen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap de intentie had om de eeuwenoude burcht te restaureren en met de vraag om een archeologische opvolging van de werken te verzekeren¹. De restauratiewerken die in verschillende fasen werden opgesplitst gingen op 2 mei 1994 van start. Aanvankelijk verscheen het IAP (thans VIOE) op de werf wanneer er funderingen aan het licht kwamen. Vanaf 1997 werden de controles uitgebreid en werd er overgegaan tot voorafgaandelijke opgravingen en/of sonderingen. Dankzij de inbreng van de dienst Gebouwen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap kon tweemaal, voor een periode van zes maanden, een archeoloog aangetrokken worden, die de dagelijkse leiding kreeg van de opgravingen, maar wel onder de wetenschappelijke leiding van het IAP werkte. In 1997 en 1998 werd deze taak opgenomen door mejuffrouw Hilde Simillion en in 1999 en 2000 door mejuffrouw Joke Verkeyn². Hierbij werd vooral in het oostelijke deel van het kasteel onderzoek verricht (fig. 2). Dit verslag brengt de belangrijkste resultaten van deze campagnes.

¹ Het archeologisch onderzoek in het kasteel van Gaasbeek had nooit tot een goed einde gebracht kunnen worden zonder de permanente steun van diverse personen en administraties. We denken hier in het bijzonder aan Prof. Dr. A. Bergmans (Monumenten en Landschappen nu VIOE), H. Bogaerts (voorzitter van de werkgroep Kasteel van Gaasbeek), Dr. D. Caluwé (Vrije Universiteit Brussel), B. Claesen (administratie cultuur), N. Cleeren (VIOE), Prof. Dr. G. De Boe (voormalig directeur IAP), F. De Buyser (VIOE), J. Decoster (TV-PIT, Leuven), H. Denis (VIOE), L. De Smedt (Architektenateljee ARK c.v., Jette), Dr. A. Erynck (VIOE), B. Goossens (archivaris-bibliothecaris Kasteel van Gaasbeek), Y. Impens (IAP), F. Jacobs (afdeling Gebouwen), F. Martens (coördinator groenaanleg), D. Matthijs (afdeling Gebouwen), de firma n.v. Monument Vandekerckhove (Ingelmunster), L. Muylaert (VIOE), Dr. M. Pieters (VIOE), K. Robijns (Monumenten en Landschappen), M. Saeys (VIOE), D. Van Cotthem (VIOE), N. van Gemert (VIOE), Dr. H. Vandormael (voormalig conservator kasteel van Gaasbeek), J. Van Laecke (VIOE), M. Van Meenen (VIOE), R. Van Nuffel (directeur afdeling Gebouwen), R. Vanschoubroek (VIOE), J. Verlinden (administratie Kunst), J. Vermassen (voormalig kabinet Minister Martens), M. Vossen (afdeling Bos en Groen), F. Wambacq (afdeling Gebouwen) en W. Wouters (Monumenten en Landschappen). We wensen iedereen langs deze weg te danken voor de vlotte samenwerking en inbreng, alsook voor de niet aflatende interesse en aanmoediging.

² Hilde Simillion en Joke Verkeyn wisten met beperkte middelen en manschappen hun opdracht tot een succesvol einde te brengen. Hiervoor verdienen zij onze waardering en erkentelijkheid. Verder wensen we een woord van dank te richten tot de arbeiders die het graafwerk uitvoerden en tot het personeel van het kasteel van Gaasbeek dat ons steeds even gastvrij ontving en geregeld zijn steentje bijdroeg daar waar het enigszins mogelijk en noodzakelijk was.

- 2** *Algemeen, vereenvoudigd plan van het kasteel met de inplanting van de sleuven.*
 1. Restanten van de 13de-eeuwse burcht, 2. Archeologisch onderzochte sleuven, 3. Mechanisch uitgegraven sleuven, 4. Bestaande kasteelvleugel, 5. Verbouwingen in de zgn. Farnesetoren.
 Plan général simplifié du château avec l'implantation des tranchées.
 1. Substruções de la forteresse du 13ème siècle, 2. Tranchées étudiées archéologiquement, 3. Tranchées creusées mécaniquement, 4. Ailes du château actuel, 5. Transformations dans la tour Farnèse.

1 Het kasteel van Gaasbeek en haar bewoners

Gaasbeek, sinds 1976 een deelgemeente van de Vlaams-Brabantse gemeente Lenik, bevindt zich in het centrum van het Pajottenland, dat landschappelijk behoort tot de Brabantse leemstreek en waarvan het reliëf doorgaans golvend³ is (fig. 3). Het landschap wordt er doorsneden door talrijke beekjes. In Gaasbeek vormt de Molenbeek, een zijtak van de Zuunbeek die zelf uitmondt in de Zenne, de belangrijkste waterweg.

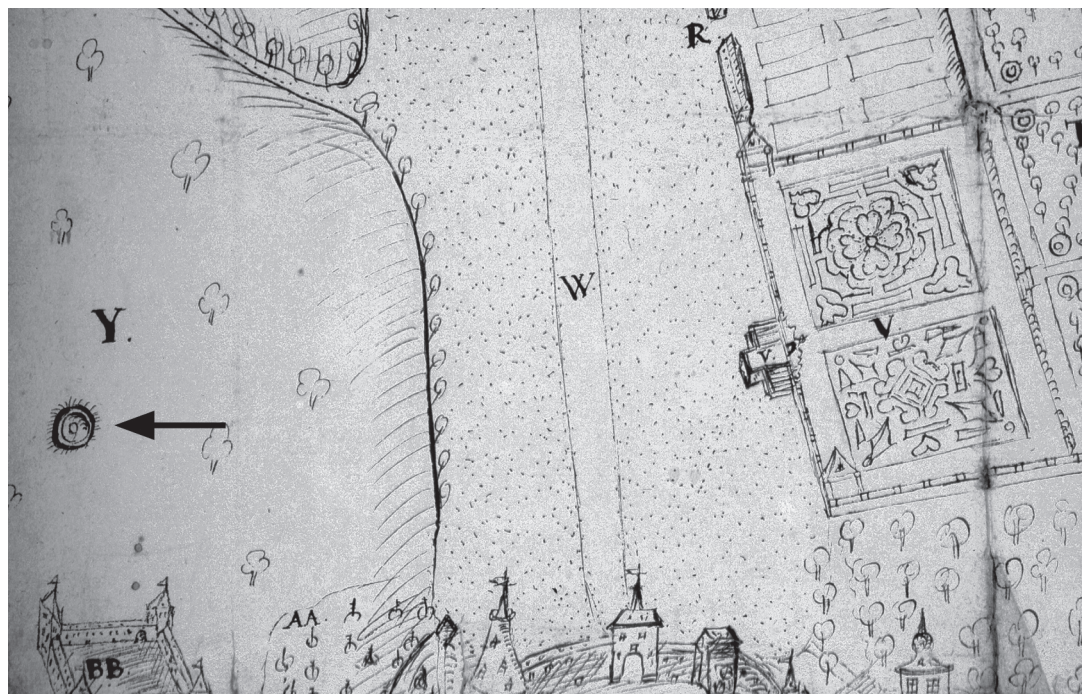
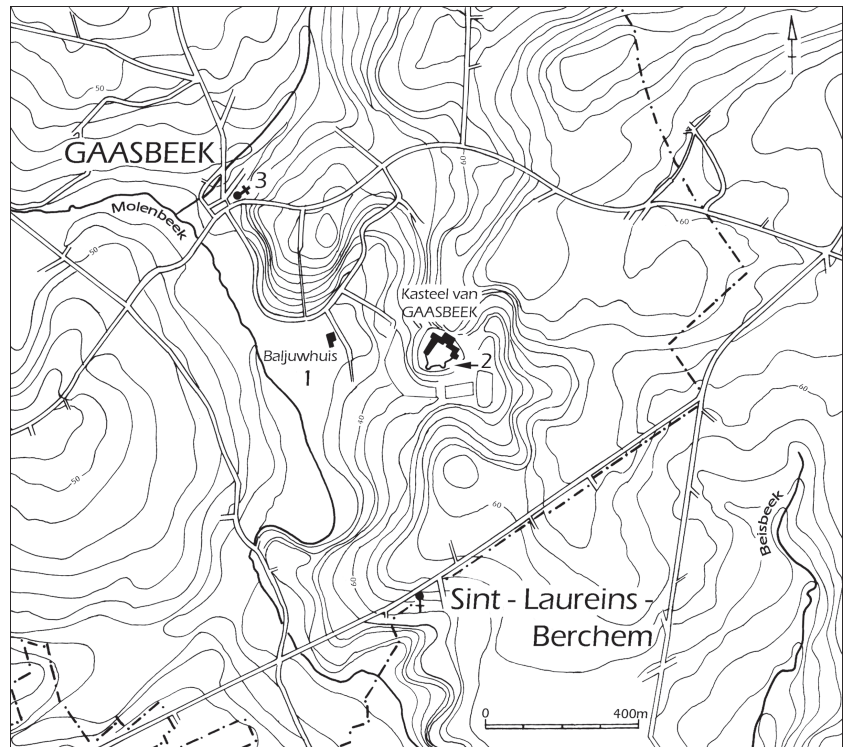
1.1 GAASBEK VÓÓR DE BOUW VAN HET KASTEEL

De Molenbeek blijkt al in de volle middeleeuwen een strategische rol te hebben vervuld. Wanneer men er een anonieme kaart uit het midden van de 17de eeuw (fig. 4)⁴, de kabi-

³ In het westelijke deel van Gaasbeek en in Sint-Laureins-Berchem (deelgemeente van Sint-Pieters-Leeuw) is het reliëf op een aantal plaatsen sterk golvend en komen enkele steile, ingesneden hellingen voor.

⁴ We wensen hier een woord van dank te richten tot de heer Boudewijn Goossens (archivaris en bibliothecaris van het kasteel van Gaasbeek) die ons de toestemming verleende om dit document (zonder inventarisnummer) uit het archief van het kasteel in deze bijdrage af te beelden.

- 3** *Situatiekaartje (1. de motte; 2. het kasteel; 3. de O.L.V.-kerk).*
 Plan de localisation (1. la motte; 2. le château; 3. l'église Notre Dame).

- 4** *Uittreksel uit een anonieme kaart met de situering van de verdwenen motte (midden 17de eeuw - Archief Kasteel van Gaasbeek - zonder inventarisnummer).*
 Extrait d'une carte anonyme avec la localisation de la motte (milieu du 17ème siècle - Archives du Château de Gaasbeek - sans numéro d'inventaire).

5 *Uittreksel uit de kadasterkaart van Vander Maelen met de sporen van de motte.*
Extrait du plan cadastral de Vander Maelen avec les traces de la motte.

netskaart van de Oostenrijkse Nederlanden van Ferraris of de kadasterkaart van Ph. Vander Maelen (fig. 5) op naslaat kan men in de vallei van de Molenbeek, op ca. 400 m ten westen van het kasteel, een circulaire aftekening waarnemen. Het gaat om de sporen van een motte⁵ die kort na 12 oktober 1870, in opdracht van Markies Giuseppe d'Arconati Visconti, werd genivelleerd en waarvan de grachten werden opgevuld. Een erg onduidelijke depressie vormt het enige relict dat de aanwezigheid van de gracht op het terrein nog laat vermoeden. De kadasterkaarten van Ph. Vandermaelen en van P.C. Popp tonen ons de 19de-eeuwse toestand. Uit beide documenten blijkt dat de motte⁶ aan de basis een diameter had van ongeveer 85 m en dat de gracht zeer breed was (variërend van 25 tot 35 m). Op de Poppkaart is te zien dat de gracht nog water bevatte. In een proces-verbaal opgesteld door landmeter J. G. Druaert op 7 augustus 1834 wordt het perceel vermeld onder het toponiem *De Motte*.

Wat de hoogte van de motte en de eventuele aanwezigheid van gebouwen betreft zijn de inlichtingen waarover we beschikken zo goed als onbestaande. Tijdens het nivelleren van de motte en het dempen van de gracht blijken de arbeiders een laag 'grove natuur- en vloerstenen' te hebben aangetroffen⁷. Het

is niet duidelijk of het hier om de funderingsresten van een toren gaat of om losse stenen die in de ophoging waren terecht gekomen. Deze zouden o.a. ook kunnen gediend hebben als basis voor een omheining zoals te Beveren (Oost-Vlaanderen) en te Loker (gem. Heuveland, prov. West-Vlaanderen)⁸.

Duidelijke gegevens betreffende de aanwezigheid en de locatie van een voorburcht zijn ook niet af te leiden uit de cartografische bronnen. Toch zou de aanwezigheid van een kleine doorgang aan de oostzijde van de motte er kunnen op wijzen dat het voorhof in de zone moet gezocht worden waar in het begin van de 17de eeuw het zgn. *Baljuwhuis* werd opgetrokken.

1.2 DE GRAVEN VAN LEUVEN

De eerste vermelding van de oprichting van een kasteel te Gaasbeek door Godfried van Leuven klimt op tot 1236. De bouw van de versterking lijkt een gevolg van een overeenkomst tussen de zonen van hertog Hendrik I die op 5 november 1235 overleed. De oudste zoon volgde zijn vader op als hertog Hendrik II, terwijl de jongere zoon, Godfried van Leuven, de heerlijke rechten verwierf over de eigendommen in het zuidwesten

⁵ De site van de verdwenen motte van Gaasbeek kan gesitueerd worden ten oosten van de Oudenakenstraat en van de Molenbeek (kadasterplan Popp: sectie A, nrs. 164 en 165 - huidige kadaster: opgenomen in perceel sectie A, nr. 156'). Ten oosten treffen we het zgn. *Baljuwhuis* aan en ten noorden bevindt zich de dorpskern.

⁶ Velge 1969; Claes 2001-2002, dl. 1, 62-70; Van Bellingen 2003, 33-40.

⁷ Velge 1969, 145.

⁸ De Meulemeester 1983, 210-211.

van Brabant. Dit gebied dat (gedeelten van) de dorpen Gaasbeek, Sint-Kwintens-Lennik, Sint-Martens-Lennik, Vlezenbeek, Sint-Laureins-Berchem, Oudenaken, Elingen, Sint-Pieters-Leeuw, Dilbeek, Itterbeek, Sint-Martens-Bodegem en Strijtem⁹ omvatte kreeg de naam *Land van Gaasbeek*. Voor Pamel en Gooik golden de heren van Gaasbeek gedurende verscheidene eeuwen als *overheere* of *leenheer*¹⁰ en bezaten ze er de hoge rechtspraak¹¹. Godfried van Leuven overleed op 21 januari 1254 en werd in de abdijkerk van Affligem begraven¹². Hendrik I van Leuven volgde hem op als heer van Gaasbeek, maar stond onder sterke invloed van zijn moeder, Maria van Oudenaarde, dame van Pamel en Baucignies. Hendrik was een ambitieuze man die zich niet beperkte tot het beheer van het *Land van Gaasbeek* waar hij zijn onderdanen in 1284 de zgn. *Keure van Gaasbeek* schonk¹³. Zo trachtte hij na het overlijden van hertog Hendrik III van Brabant aanspraak te maken op de voogdij van diens kinderen. Dit had tot gevolg dat Aleidis van Bourgondië, de weduwe van de hertog, Gaasbeek kwam belegeren. Jan I volgde Hendrik III op als hertog van Brabant. Bij hem stond Hendrik I van Leuven hoog in aanzien omdat hij een belangrijke rol speelde in zijn expansiepolitiek in oostelijke richting. Hendrik I sneuvelde in 1285 in Spanje waar hij in de rangen van de Franse koning Filips III (de Stoute) (1270-1285) deelnam aan een veldtocht tegen Pedro III (1276-1285), koning van Aragon. Zijn zoon Jan was op het ogenblik dat hij de dood vond nog minderjarig. In juni 1288 streden Gaasbeekse troepen, onder leiding van baljuw Willem Pipenpoy, aan de zijde van hertog Jan I van Brabant tijdens de slag bij Worringen (Woeringen) (Stad Köln, Nordrhein-Westfalen, Duitsland). Jan van Leuven werd in 1325 opgevolgd door zijn zuster Beatrijs die het *Land van Gaasbeek* omstreeks 1334 overdroeg aan haar neef Willem van Horne¹⁴. De hertog van Brabant had geen bezwaar tegen de overdracht van het domein omdat het graafschap Horne een belangrijke sleutelpositie innam in het Maaslandse grensgebied tussen het hertogdom Gelre en het prinsbisdom Luik en hij op deze plaats best een bondgenoot kon gebruiken.

1.3 DE GRAVEN VAN HORNE

Nadat Willem van Horne de heerlijkheid Gaasbeek in handen had gekregen, maakte

hij werk van de bevestiging van zijn juridische bevoegdheden die door de rivaliserende familie van Aa werden gecontesteerd. In 1343 werd Gerard van Horne heer van Gaasbeek, maar hij sneuvelde al twee jaar later, op 26 september 1345, tijdens de slag bij Warns (Staveren, prov. Friesland, Nederland) in de rangen van Willem IV, graaf van Holland. Het Land en het kasteel van Gaasbeek gingen via zijn zuster Johanna over in de handen van Gijsbert van Abcoude. Dit werd betwist door de kinderen uit een tweede huwelijk van Willem van Horne. Zij gingen ervan uit dat men enkel in mannelijke lijn kon erven. Het geschil werd op 10 oktober 1357 op vreedzame wijze beslecht voor de schepenen van de Stad Brussel. Het gevelde vonnis hield in dat Sweder van Abcoude, de vermoedelijke zoon van Gijsbert, Gaasbeek en Loen behield, maar dat Horne, Altena, Monniklande, Hees, Leende, Montcornet, Kortessem en Herstal overgingen naar Diederik van Horne¹⁵. In 1381 kwam Sweder van Abcoude, via zijn schoonzuster Maria van Walcourt, Vrouwe van Lennik, in het bezit van Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek en van Braine-le-Château (Kasteelbrakel, prov. Waals-Brabant). Dit zou het eindpunt van de eenmaking van het Land van Gaasbeek betekenen. In 1381 werd de kapel van Gaasbeek door toedoen van Sweder van Abcoude verheven tot parochiekerk. Hierdoor werd Gaasbeek ook op kerkelijk vlak een centrum.

1.4 HET JAAR 1388: EEN OMMEZWAAI?

Sweder van Abcoude is ongetwijfeld een opmerkelijk figuur in de geschiedenis van Gaasbeek. Nadat hij zijn territorium had geconsolideerd ondernam hij een poging om zijn gebied uit te breiden. Zo hoopte hij een aantal gronden te (Sint-Genesius-)Rode, die eigendom waren van hertogin Johanna van Brabant (1322-1406), aan te kopen¹⁶. De schepenenraad van de stad Brussel, voorgezeten door Everard 't Serclaes, kwam al snel te weten dat de heer van Gaasbeek deze gronden wou verwerven wat volgens hen niet kon. Enerzijds lagen de gronden binnen de ammanie Brussel en anderzijds had de hertogin in '*de Blijde Inkomst*' beloofd om niets van het grondgebied te vervreemden¹⁷. Sweder van Abcoude zag zijn poging tot gebiedsuitbreiding stranden, uitte zijn ontevredenheid maar hechte er vervolgens geen bijzondere aandacht meer aan.

⁹ Vennekens 1935, 7.
¹⁰ Vandormael 1988a, 9.
¹¹ Vennekens 1935, 7.
¹² Tricot-Royer 1931; Mulier 1982.
¹³ Vandormael 1988b.
¹⁴ Vennekens 1935, 27.
¹⁵ Vennekens 1935, 29-30; Vandormael 1988a, 12.
¹⁶ De gegevens m.b.t. de gebeurtenissen ten tijde van Sweder van Abcoude werden hoofdzakelijk geput uit de werken van Everaert & Bouchery 1879, 217-218, Monteyne 1991, 21-26, Vandormael 1988a, 13 en Herpelinck 1990, 97-101.
¹⁷ Vincx 1928, 17.

Op 26 maart 1388 (Witte Donderdag) reed de Brusselse schepen Everard 't Serclaes, die in zijn stad een ware volksheld was, van Lennik naar Brussel toen hij door de baljuw van Gaasbeek Melys Utenenghe en Sweders bastaardzoon Willem van Kleef werd aangevallen en zwaar toegetakeld (fig. 6). Met de hulp van Jan van Stalle, landdeken van Halle en diens klerk Jan Cooreman kon de zwaargewonde magistraat Brussel bereiken, waar hij op 31 maart 1388¹⁸ zou overlijden.

Door de twee misdadigers in zijn kasteel te ontvangen, maakte Sweder van Abcoude zichzelf verdacht van de aanslag, hoewel hij blijkbaar niets met de hele affaire te maken had. Sweder besloot op zoek te gaan naar hulp om zijn domein te beschermen en verliet het kasteel. De Brusselaars die woedend waren omwille van de moordaanslag op 't Serclaes verschenen vrijwel onmiddellijk voor de muren van de burcht en belegerden Gaasbeek. Tijdens het beleg werden de Brusselaars bijgestaan door troepen uit andere Brabantse steden. Na een vruchteloos beleg van ongeveer een maand besloten de Brusselse en de hertogelijke troepen, die onder het bevel stonden van de heer van Beersel, Jan van Witthem, om Luikse mijnwerkers in te zetten die de funderingen van de burcht konden ondergraven. Als gevolg hiervan besloot de echtgenote van Sweder van Abcoude, Anna van Leyningen, die in het kasteel was gebleven in de hoop het ergste te vermijden, haar overgave aan te bieden. Op 30 april 1388 kreeg ze de gelegenheid om met haar gevolg de burcht te verlaten waarna de versterking vakkundig werd vernield. De oudste geschreven getuigenis van dit beleg vinden we in de '*Brabantse Yeesten*'.

Dankzij het feit dat Johanna van Brabant ervan overtuigd was dat Sweder van Abcoude niets ten laste kon worden gelegd betreffende de moord op Everard 't Serclaes en gezien de heer van Gaasbeek zeer goede contacten onderhield met de hertogin kreeg hij korte tijd na de verwoesting van de burcht een schadevergoeding, alsook de toestemming om zijn versterking opnieuw op te trekken. Dit stuitte op het verzet van de steden. Het kasteel dat toen verrees vormt de kern van het geheel dat we vandaag nog kunnen zien. Voor en na de verwoesting van het kasteel kocht Sweder van Abcoude verscheidene domeinen aan te Sint-Pieters-Leeuw (Hof ten Berghe), Sint-Gertrudis-Pede (o.a. een motte¹⁹ en een watermolen), Groenenberg, Anderlecht en in het Zoniënwoud. Sweder van Abcoude overleed

6 *Sluitsteen met een voorstelling van de moordaanslag op Everard 't Serclaes te Vlezenbeek (Brussel, Stadhuis).*
Cul de lampe décoré avec une scène de l'attentat contre Everard 't Serclaes à Vlezenbeek (Bruxelles, Hôtel de Ville).

op 12 april 1400 in Toscane toen hij op weg was naar Roma (Rome, Italië) voor de viering van het Heilig Jaar. Tot aan zijn dood bleef hij een belangrijk raadsman van de hertogin. Hij werd begraven in het kartuizerklooster van Nieuwlicht-in-Bloemendaal (nabij Utrecht, Nederland) dat hijzelf had gesticht²⁰. Het is niet duidelijk of het kasteel van Gaasbeek bij Sweders overlijden al voltooid was. Wel weten we dat zijn weduwe er op 3 augustus 1404 woonde en dit met instemming van haar schoonbroer, Willem van Abcoude, die voogd werd van de kinderen van zijn broer. Sweder van Abcoude zou opgevolgd worden door zijn zoon Jacob, die een niet te onderschatten rol speelde tijdens de Hoekse en de Kabeljauwse twisten²¹. In 1420 sloegen de Staten van Brabant het Land van Gaasbeek aan en schonken het aan Filips van Saint-Pol. Jacob van Abcoude trad in dienst bij Filips de Goede, hertog van Bourgondië en toen deze in 1430 hertog van Brabant werd kreeg hij niet enkel het *Land van Gaasbeek* terug maar werd hij ook een belangrijk raadsman. In 1434 schonk hij Gaasbeek aan zijn neef Jan van Horne van Baucignies.

¹⁸ Vincx 1928, 23.

¹⁹ In een akte uit 1392 staat deze motte als volgt beschreven: "*curtim cum monte et domibus super ipsum montem, necnon in curti inferiori stantibus*" (Verbesselt 1957, 131).

²⁰ Wauters 1855 (1971), 220-221.

²¹ Vennekens 1935, 49-54.

1.5 DE FAMILIES VAN HORNE EN VAN EGMONT

Jan van Horne van Baucignies was o.a. commandant van de Hollandse vloot. Toen deze vloot bij het beleg van Calais (dep. Pas-de-Calais, Frankrijk) te laat kwam en zo niet kon verhinderen dat de Engelsen de haven bereikten werd dit als verraad aanzien. Dit had tot gevolg dat hij op 23 augustus 1436 in de duinen bij Oostende werd vermoord door inwoners van het Brugse Vrije. Hij werd in de Sint-Donaaskerk te Brugge begraven. Ondanks familiale problemen i.v.m. de erfenis van zijn vader nam Filips van Horne op 7 oktober 1436, op 15-jarige leeftijd, de heerlijkheid Gaasbeek in bezit. Als kapitein-generaal van het Bourgondische leger boekte hij verscheidene overwinningen. Na de dood van Karel de Stoute in 1477 koos hij de zijde van de Habsburgse vorst Maximiliaan van Oostenrijk en vocht hij tegen de steden die tegen de nieuwe vorst in opstand waren gekomen. Op 3 februari 1488 werden zijn troepen voor de muren van Kortrijk verslagen en werd hij zwaar gewond. Hij zou zes maanden later aan de gevolgen van zijn verwondingen bezwijken. Filips van Horne is belangrijk voor de burch van Gaasbeek omdat hij er restauratiewerken liet uitvoeren. Aangenomen wordt dat deze werken de basis vormen van de financiële moeilijkheden waarmee zijn zoon en opvolger Arnold van Horne te maken kreeg. Verschillende schuldeisers drongen er zelfs bij het Feodaal Hof van Brabant op aan dat zijn heerlijkheden van Gaasbeek, Hees en Leende zouden worden aangeslagen. Daarbij kwam nog dat de streek het in 1491-1492 zwaar te verduren kreeg door de plunderingen van Duitse soldaten in dienst van Maximiliaan van Oostenrijk die aan het muiten waren geslagen. Arnold van Horne overleed in 1505 en kreeg een laatste rustplaats in de Sint-Pieters en Sint-Guidokerk te Anderlecht, waar zijn praalgraf nog bewaard is (fig. 7). Ondanks zijn financiële moeilijkheden liet hij dit monument waarschijnlijk maken door de beroemde kunstenaar Jan Mone (ca. 1485-1550).

Arnold van Horne werd opgevolgd door zijn zoon Maximiliaan die in 1516 tot ridder van het Gulden Vlies werd geslagen. Ondanks het feit dat hij er de voorkeur aangaf om in Braine-le-Château (Kasteelbrakel, prov. Waals-Brabant) te vertoeven, liet hij ook in het kasteel van Gaasbeek enkele bouwwerken uitvoeren. De trap in de zgn. Karel V-toren wordt aan hem toegeschreven. Hendrik,

7 *Grafmonument van Arnold van Horne, toegeschreven aan Jan Mone (Anderlecht, Sint-Pieters en Guidokerk) (Foto © K.I.K.).*

Monument funéraire d'Arnould de Horne, attribué à Jan Mone (Anderlecht, église St. Pierre et Guidon) (Photo © I.R.P.A.).

de oudste zoon van Maximiliaan van Horne overleed nog voor zijn vader, waardoor de jongere zoon Maarten het Land van Gaasbeek in handen kreeg. Deze erfenis was verre van lucratief aangezien op alle goederen van de familie sinds meer dan drie decennia allerlei hypotheeken en renten rustten. Desondanks liet Maarten van Horne tussen 1543 en 1559 het kasteel van Gaasbeek grondig restaureren en aanpassen aan de smaak van die tijd. Door deel te nemen aan diverse krijgsvorrichtingen van Keizer Karel V en de verfraaiingswerken bleven de schulden zich verder opstapelen. Dit leidde ertoe dat het Feodaal Hof van Brabant beslag liet leggen op het Land van Gaasbeek en op de heerlijkheden Hees en Leende, die eveneens in het bezit waren van Maarten van Horne. Het geheel werd onder curatele geplaatst van Filips van Montmorency en op 3 maart 1564 werd het Land van Gaasbeek te koop aangeboden. Op 4 oktober 1564 werd de heerlijkheid verkocht aan Lamoraal van Egmont voor de som van

210.050 Vlaamse ponden²². De restauratie en de nieuwbouwwerken aan het kasteel waren bij de verkoop blijkbaar nog niet afgerond²³. In 1566 woedde er een brand in een groot gedeelte van de burcht²⁴.

Lamoraal van Egmont (fig. 8) werd op 18 november 1522 geboren in Lahamaide (gem. Ellezelles, prov. Henegouwen) en huwde op 8 april 1544 te Speyer (Rheinland-Pfalz, Duitsland) met Sabine van Beieren. Uit dit huwelijk zouden elf kinderen voortkomen. Hij onderscheidde zich als militair en vergezelde Keizer Karel V op diverse veldtochten. In 1557 en 1558 boekte hij enkele belangrijke overwinningen op de Fransen te Saint-Quentin (dep. Aisne, Frankrijk) en te Gravelines (dep. Nord, Frankrijk). In 1559 werd hij stadhouder van Vlaanderen en Artois. Door de contacten die hij met de prins van Oranje onderhield werd hij echter vrij snel verdacht van Calvinistische sympathieën²⁵. Op 18 januari 1565 was Lamoraal van Egmont te Madrid waar hij er bij Filips II ging op aandringen om de plakkaats en de inquisitie in de Nederlanden te schorsen. Ondanks de schitterende ontvangst leverde het bezoek weinig of geen resultaten op. Door de aankoop van de heerlijkheid Gaasbeek op 4 oktober 1565 werd hij lid van de Staten van Brabant²⁶. Toen in augustus 1567 don Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva naar onze gewesten werd gestuurd²⁷, dreigde Lamoraal van Egmont ermee zich in Gaasbeek te verschansen²⁸. Op 9 september 1567 werd hij met goedkeuring van de koning aangehouden. Dit gebeurde in het hof van Jauche, waar Alva resideerde, en dat gelegen was op de hoek van de Naamse straat en de Karmelietenstraat te Brussel²⁹. Hij werd beschuldigd van majesteitschennis, rebellie en Calvinistische sympathieën en werd opgesloten te Gent. Op zaterdag 5 juni 1568 werd hij samen met de graaf van Horne op de Grote Markt te Brussel onthoofd en later in de Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaartkerk te Zottegem begraven. Zijn bezittingen, waaronder het kasteel van Gaasbeek en het Egmontpaleis te Brussel³⁰, werden ten voordele van de kroon aangeslagen³¹. Sabine van Beieren, zijn echtgenote, trok zich tijdelijk terug in de abdij van Ter Kameren te Elsene (Brussel) waar haar dochter Anna kloosterlinge was³². Later zorgde Alva ervoor dat Sabine van Beieren terug haar intrek kon nemen in het kasteel van Gaasbeek en dat ze een jaarlijkse toelage ontving van 12.000 florijnen³³, die echter niet volstonden om de

torenhoge schulden van haar terechtgestelde echtgenoot af te lossen.

Filips, de oudste zoon van Lamoraal van Egmont, verbleef op het ogenblik van de terechtstelling aan het hof van keizer Maximiliaan II. In 1576 keerde hij terug naar de Nederlanden en voerde er een regiment van de Staten Generaal aan tegen de Spanjaarden. Tijdens de Spaanse Furie (4-6 november 1576) werd hij gevangen genomen, maar

8 *Lamoraal van Egmont (1522 - 1568), ongetwijfeld één van de meest prestigieuze heren van Gaasbeek.*

Lamoral d'Egmont (1522 - 1568) fut probablement un des seigneurs les plus prestigieux de Gaasbeek.

²² Vennekens 1935, 67; De Troeyer 1961, 15; Goosens 2003, 192, tabel 1. Deze laatste auteur vermeldt de som van 210.000 ponden Carolus.

²³ Vincx 1928, 66.

²⁴ Vincx 1928, 35.

²⁵ Vennekens 1935, 69-70.

²⁶ De Troeyer 1961, 10 en 15.

²⁷ Decavele 1984, 55-60.

²⁸ Pouillet 1880, dl. II, 586; Van den Bossche 1979, 175.

²⁹ Baie 1937, 180-181; Laloire 1952, 59.

³⁰ Laloire 1952, 40-41; D'Hoore 1991, 22; De Smet 2003, 181-182.

³¹ Vennekens 1935, 71; De Troeyer 1961, 17; Renson 1987.

³² Baie 1937, 175; Renson 1992, 13.

³³ Vennekens 1935, 71.

zeer snel vrijgelaten op bevel van Juan van Oostenrijk. Een jaar later verwelkomde hij samen met andere edelen de prins van Oranje in Brussel. In 1579 huwde hij met Maria, zuster van Willem van Horne en stapte hij over naar de andere partij. Het volgende jaar werd hij te Ninove gevangen genomen door de troepen van de Staten, die onder de leiding stonden van La Noue en achtereenvolgens opgesloten te Brussel, Antwerpen, Gent en in Zeeland. Tijdens zijn gevangenschap werd onze streek geregeld overspoeld door plunders, troepen van Willem van Oranje en soldaten van de Spaanse koning. Dit laatste leger werd sinds het overlijden van don Juan, op 1 oktober 1578 te Bouge (Namur), aangevoerd door Alessandro Farnese, hertog van Parma. Gaasbeek kreeg het vooral in 1582 hard te verduren toen het in een tijdspanne van amper drie maanden tweemaal werd belegerd en ingenomen. In de verzamelingen die in het kasteel van Gaasbeek worden bewaard bevindt zich een Milanese helm uit de late 16de eeuw die naar verluid zou gevonden zijn in de vijvers nabij het kasteel³⁴. Hoewel we enkele bedenkingen hebben bij deze vindplaats³⁵, zou het stuk een getuige kunnen vormen van deze moeilijke periode. Ironisch genoeg werd Filips van Egmont in 1585 geruild tegen La Noue, de man die hem eerder in Ninove liet aanhouden. Op 7 april 1586 werd hij opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies. Na de Pacificatie van Gent (8 november 1586) kreeg hij Gaasbeek terug in handen. Lang zou hij echter niet kunnen genieten van zijn terug verworven eigendom want op 14 maart 1590 sneuvelde hij in de strijd tegen de Hugenoten te Ivry (dep. Eure, Frankrijk). Hij werd begraven in de kerk van Zottegem. Maria van Horne, zijn echtgenote, erfde o.a. Gaasbeek, waarmee de heerlijkheid voor de derde keer in handen kwam van de familie van Horne. Dit stootte op verzet van Lamoraal II van Egmont. Ondanks het feit dat de Grote Raad te Mechelen in 1592 de rechten van Maria bevestigde zou de zaak nog blijven aanslepen tot 1676. In 1598 ging de heerlijkheid Gaasbeek, volgens het testament van Maria van Horne, over naar Sabine

van Horne. Zij zou zich echter terugtrekken in de Savoie waar ze enkele domeinen bezat en het Land van Gaasbeek verkopen aan René de Renesse, graaf van Warfusée.

1.6 DE FAMILIES DE WARFUSÉE EN SCOKAERT EN DE HEROPLEVING VAN GAASBEEK

In 1615 werd René de Renesse de Warfusée heer van Gaasbeek. Het was, dankzij het Twaalfjarig Bestand, een vrij rustige periode tijdens dewelke de wederopbouw van talrijke gebouwen werd ingezet. Ook in Gaasbeek was dit het geval. René de Renesse de Warfusée liet vanaf ca. 1620 in het kasteelpark het zgn. achthoekig paviljoen, het zgn. patershuis, het lustpaviljoen (fig. 9), de Sint-Gertrudiskapel (1625)³⁶, enkele fantasierijke gebouwtjes in de kasteelvijvers en de terrastuin³⁷ oprichten. Deze constructies werden hoofdzakelijk in baksteen uitgevoerd. Het is niet uitgesloten dat deze materialen ter plaatse werden gemaakt aangezien men

- 9 *Het zgn. lustpaviljoen, één van de gebouwtjes die René de Renesse de Warfusée in het kasteelpark liet optrekken. Le pavillon de plaisance, un des petits bâtiments construits à l'initiative de René de Renesse de Warfusée.*

³⁴ Mondelinge mededeling door Dr. Herman Vandormael, voormalig conservator van het kasteel van Gaasbeek, waarvoor dank.

³⁵ De helm bevindt zich in een bijna perfecte staat en het lijkt ons meer aannemelijk dat het stuk in de 19de eeuw door toedoen van Raoul Duseigneur in de Gaasbeekse verzamelingen terecht kwam.

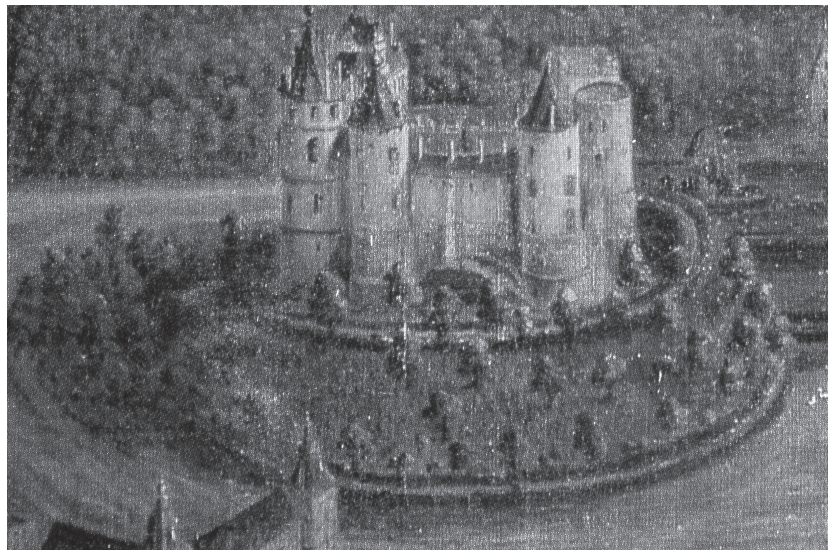
³⁶ De restauratiewerken die tijdens de zomer van 2000 aan de kapel werden uitgevoerd, werden archeologisch opgevolgd.

³⁷ Dewit-Timmermans s.d.

in de onmiddellijke nabijheid van het kasteel van Gaasbeek over een baksteenoven beschikte³⁸. De talrijke bouwwerken leidden echter tot enorme schulden, waardoor de bezittingen van René de Renesse de Warfusée onder sekwester werden geplaatst.

In 1632 raakte de heer van Gaasbeek ook betrokken bij een poging tot staatsgreep. De Grote Raad te Mechelen veroordeelde hem tot eeuwige verbanning en de inbeslagname van zijn bezittingen. Een deel van dit patrimonium werd in januari 1636 verkocht. René de Renesse de Warfusée vluchtte naar het prinsbisdom Luik, waar hij nog verscheidene domeinen bezat. Ook in Liège (Luik) raakte hij in 1637 betrokken bij een complot waarbij de burgemeester van de Vurige Stede in de woning van de gewezen kasteelheer van Gaasbeek werd vermoord. De bevolking was woedend, plunderde zijn residentie en bracht hem op gruwelijke wijze om het leven.

In maart 1639 maakte E. Brez een beschrijving van de toestand waarin de burcht zich op dat ogenblik bevond. Uit zijn rapport blijkt o.a. dat vele ramen dienden vervangen te worden, dat een aantal deuren gebreken vertoonden en dat sleutels verdwenen waren. Ook in het park moesten een aantal noodzakelijke herstellingen worden uitgevoerd³⁹. In 1647 nam men de beslissing om het Land van Gaasbeek te verkopen, maar door vertragingssmanoeuvres van Alexandre de Renesse, zoon van René, zou dit pas in 1654 gebeuren. Voor de verkoop werd een beschrijving van de heerlijkheid en van het kasteel gemaakt. Zo vernemen we⁴⁰ o.a. '... het Kasteel oft out Slot van Gaesbeke, ligghende op eene hooghde, behoudelijck dat op d'een zijde voor de poorte oft ingangh is eene groote plainure, welck Kasteel licht rondt-omme in sijne muren, ende omringelt met diversche torens van kareel ende witte arduyn, daer van de twee grootste zijn volgebouwt, met het oudt quartier tusschen-beyden daer de Capelle inne komt, de rest zijn beghinselen van een nieuw quartier, maer onvolmaeckt, met eene groote plaetse tusschen-beyden, ende eenen diepen borre-put op de zijde van de ghevanghenisse, ende allen anderen sijne toebehoorten, hebbende een seer schoon ghesichte ende prospective, niet alleenlijck van op de voorschreven torens, maer oock van op de pleyne selve...'. Tot aan zijn overlijden te Paris (Parijs, Frankrijk) in 1658 bleef Alexandre echter dwarsliggen waardoor de verkoop niet kon doorgaan. Het domein ging

10 *Het kasteel voor de beschietingen - detail uit het schilderij 'Panorama van Gaasbeek' van Andries Immenraet (1694) (Gaasbeek, kasteel, inv. 583).*

Le château avant le bombardement - détail du tableau 'Panorama de Gaasbeek' par Andries Immenraet (1694) (Gaasbeek, château, inv. 583).

voorlopig over in de handen van Procopus de Lalaing, graaf van Renneburg, met wie Marie, Alexandre's zuster, was getrouwd. Door het niet betalen van openstaande schulden zouden tussen 1664 en 1695 een aantal verkopen georganiseerd worden. Omwille van het feit dat de heerlijkheid in vier loten werd opgedeeld zou dit uiteindelijk leiden tot het uiteenrukken van het Land van Gaasbeek (fig. 10).

Het laatste kwart van de 17de eeuw was voor onze gewesten een periode van voortdurende onrust waarbij de streek afwisselend door Hollandse, Spaanse en Franse troepen werd opgezocht⁴¹. Dit bracht vaak hongersnood en epidemieën met zich mee. In 1667 en 1668 werden talrijke woningen in Gaasbeek geplunderd en in het kasteel richtten Franse soldaten schade aan. In 1684 werden in Gaasbeek zestien woningen in brand gestoken door de Fransen⁴². Tussen 1688 en 1697 vocht men in onze streken de Negenjarige Oorlog uit. Jaarlijks kregen onze steden en dorpen het ongewenste bezoek van soldaten van allerhande nationaliteiten en van de legers van de Franse Zonnekoning. Deze stonden doorgaans onder het bevel van maarschalk de Luxembourg. In 1695 werd hij opgevolgd door maarschalk François de Neuville, hertog van Villeroy. Tijdens de zo-

³⁸ Casteels 1974, 31.

³⁹ Casteels 1974, 35-37.

⁴⁰ Vandormael 1988a, 27.

⁴¹ Daelemans 1988, 57-

104.

⁴² Vennekens 1935, 99.

mermaanden van 1695 belegerden de Fransen Brussel en schoten een groot gedeelte van de benedenstad plat. De Franse troepen beperkten zich echter niet tot het beschieten van Brussel maar plunderden ook de omstreken. Het kasteel van Gaasbeek moest het ook ontgelden en de hele, oostelijke sector werd door het Franse geschut in puin gelegd. Volgens de *'verklaringhe vande ruines, onkosten ende schaeden die in den dorpe ende vryheyt van Gaesbeke zijn aengedaen vanden jaehre 1689 tot ende metten jaere 1695 beyde inclus'* werd de schade van *'het affbranden van den casteele van Gaesbeke'* op ongeveer 40.000 gulden geschat, dit ondanks het feit dat *'die nochtans meer dan 100.000 weerdich was'*⁴³.

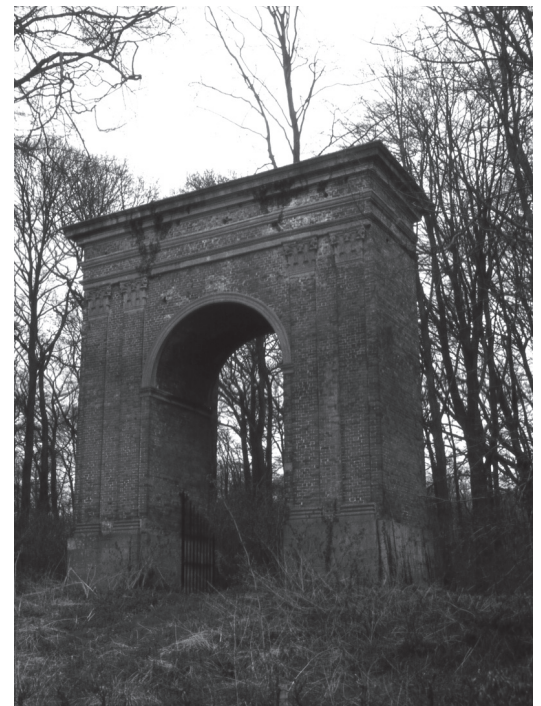
Via Jean-Charles Roose, Jan-Pieter L'Escornet⁴⁴ en Cornelis De Man zou een groot gedeelte van de verscheurde heerlijkheid op 7 december 1695 in het bezit komen van Louis-Alexandre Scockaert, graaf van Tirimont⁴⁵. Deze jurist bouwde een belangrijke politieke carrière uit en schopte het o.a. tot lid van de Admiraliteit, intendant in Vlaanderen, lid van de *Consejo de Flandes* te Madrid, raadsheer van State en lid van de Privé-raad. Verder zou hij optreden tijdens het verdrag van Rijswijk (prov. Zuid-Holland, Nederland) (20 september 1697) en de Spaanse delegatie leiden tijdens de conferentie te Lille (Rijsel) (dep. Nord, Frankrijk) (3 december 1699) waarbij de grens tussen Frankrijk en de Spaanse Nederlanden werd vastgelegd. Hij overleed op 8 mei 1708, werd begraven in de Sint-Michiël en Sint-Goedelekathedraal te Brussel en opgevolgd door zijn zoon Alexandre Louis.

In het kasteel van Gaasbeek bleef de oostelijke vleugel er na de beschietingen van 1695 gedurende enkele decennia troosteloos bijliggen. In 1714 nam Alexandre-Louis Scockaert de Tirimont de beslissing om het puin te laten opruimen. Verder liet hij de parochiekerk van Gaasbeek herstellen en verfraaien. Alexandre-Louis overleed in 1775 en liet Gaasbeek over aan zijn broer Augustin-Juste die drie jaar later zelf stierf. Brigitte-Josepha

Scockaert werd vervolgens de nieuwe eigenares van de site. Zij overleed op 21 april 1796 en werd op het kerkhof van Gaasbeek begraven. Paul Arconati Visconti, zoon van haar zus Henriette en van Giovanni Galeazzo Arconati Visconti, werd als erfgenaam aangeduid. Hiermee kwam Gaasbeek eens te meer terecht in handen van een nieuwe familie.

1.7 GAASBEEK IN DE 19DE EEUW

Paul Arconati⁴⁶ werd in 1797 gedurende enkele maanden burgemeester van Brussel, een post die hij verloor bij de instelling van het Directoire. Na de staatsgreep van Napoleon I (9 november 1799) droeg hij gedurende enkele maanden opnieuw de sjerp van 'Maire' en werd hij lid van de *Conseil Général* van het Dijledepartement. Paul Arconati stak zijn bewondering voor Napoleon I niet onder stoelen of banken en liet ter ere van de Franse keizer, op eigen kosten⁴⁷, een triomfboog in Corinthische pilasterorde oprichten in het kasteelpark van Gaasbeek (fig. 11).

11 De triomfboog in het kasteelpark van Gaasbeek werd ter ere van Napoleon I opgetrokken door Paul Arconati Visconti. L'arc de triomphe dans le parc du château de Gaasbeek fut construit en l'honneur de Napoléon I à l'initiative de Paul Arconati Visconti.

⁴³ Vandormael 1988c, 89.

⁴⁴ Vermoedelijk was Lescornet genoodzaakt om Gaasbeek te verkopen omwille van financiële problemen. De slechte toestand van het kasteel na de beschietingen zal ook wel een invloed gehad hebben (Goossens 1995, 118).

⁴⁵ Een patent van 31 maart 1690 voegde de heerlijkheden Dilbeek, Itterbeek en Sint-Martens-Bodegem samen tot het graafschap Tirimont, waarvan Louis-Alexandre de eerste graaf werd (Vandormael 1985, 123).

⁴⁶ De meeste inlichtingen m.b.t. Paul Arconati Visconti putten we uit de bijdrage van Boudewijn Goossens (Goossens 1998).

⁴⁷ Casteels 1979, 129-132.

Ondanks zijn vele verdiensten en wel-
daden (o.a. in Brussel) heeft Paul Arconati,
zoals Dr. Herman Vandormael het mooi ver-
woordde⁴⁸: "*vooral met zijn buitenissig
gedrag de bladzijden van de 'petite histoire'
gevuld*". Ondanks het feit dat hij over de
nodige fondsen beschikte om verre reizen te
maken (het Midden-Oosten trok hem in het
bijzonder aan), liet hij het kasteel van Gaas-
beek verkommeren. Dit blijkt zeer duidelijk
uit de geschriften van de Engelse kapitein
Mercier die in 1815 een beschrijving van de
kasteelheer en van de burcht maakte. De ex-
centrieke heer van Gaasbeek overleed op 20
augustus 1821 en liet het domein over aan
zijn neef Giuseppe Arconati Visconti.

Na een aantal processen omwille van be-
twistingen van de erfenis door Marie-Sophie
d'Arconati, een dochter van Paul, kon Gi-
useppe, mits het verzaken aan de Italiaanse
nationaliteit, samen met zijn echtgenote
Costanza Trotti het kasteel betrekken. Zij
bouwden Gaasbeek uit tot een ontmoetings-
centrum voor geleerden en kunstenaars.
Vanaf 1833 zouden ze echter meer en meer in
Paris (Parijs, Frankrijk) en Heidelberg (Duits-
land) verblijven en nadat hun zoon Carletto
in Gaasbeek aan tyfus overleed weigerden ze
nog één stap in het kasteel te zetten. Markies
Giuseppe Arconati, die bekend stond als een
vrijgevege persoon, overleed in 1873 in Milano
(Milaan, Italië), twee jaar na zijn vrouw. De
volgende heer van Gaasbeek werd Giammar-
tino Arconati Visconti die een rol speelde in de
Italiaanse eenmaking. Net zoals zijn vader was
hij geboeid door reizen en expedities. Op 29
november 1873 huwde hij met Marie-Louise-
Jeanne Peyrat, dochter van Alphonse Peyrat
een fel republikeins en antiklerikaal journalist
en later vice-voorzitter van de Franse senaat.
Twee jaar na het huwelijk werd de markiezin
weduwe en erfde ze een aanzienlijk fortuin.
Via haar zeer goede vriend Raoul Duseigneur
kwam zij in contact met de antiekwereld. De
verzamelingen die men in het kasteel kan
bewonderen kwamen in belangrijke mate
tijdens deze periode tot stand.

Marie Peyrat is verder belangrijk voor de
bouwgeschiedenis van het kasteel van Gaas-
beek omdat zij er vanaf 1887 ingrijpende
restauratiewerken liet uitvoeren onder lei-
ding van Charle Albert en na diens overlijden
in 1889 door Edmond Bonaffé. Charle Albert
werd sterk beïnvloed door de realisaties van
Viollet-le-Duc en in het bijzonder door diens
werk in het kasteel van Pierrefonds (dep.
Oise, Frankrijk). Met uitzondering van de hui-

dige bibliotheekvleugel en de Karel V-toren
werd het kasteel ingrijpend onder handen
genomen. Sommige delen kregen een neo-
gotisch, andere een neorenaissance tintje.
De restauratie zou een slordige 1.200.000
goudfranken kosten.

1.8 VAN PRIVÉBEZIT TOT EIGENDOM VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP

Na verschillende schenkingspogingen aan
het Koninklijk Hof en aan de Stad Brussel
werd op 18 augustus 1922 een schenkings-
akte ondertekend waardoor de Belgische
Staat de nieuwe eigenaar van het kasteel
van Gaasbeek werd. Op 11 februari 1924
werd het kasteel als museum ingehuldigd.
De eerste conservator, Dr. G. Lockem, liet
tijdens de winter van 1929-1930 beperkte
opgravingen uitvoeren op het binnenplein.
Hierbij werden een reeks muurrestanten
aangesneden en twee kelders vrijgelegd die
vandaag de dag nog steeds kunnen bezocht
worden. De opgegraven structuren werden
waarschijnlijk niet gedocumenteerd⁴⁹ en een
artikel in *Le Soir Illustré*⁵⁰ vormt voor zo ver
kon worden nagegaan het enige relaas van
dit onderzoek. Bij Koninklijk Besluit van 26
oktober 1936 werd het kasteel en zijn om-
geving beschermd als landschap. Als gevolg
van de staatshervorming kwam het kas-
teeldomein van Gaasbeek begin 1990 in het
bezit van de Vlaamse Gemeenschap. Sinds
2 mei 1994 tracht men het kasteel en haar
omgeving haar oude glorie terug te geven.

2 De archeologische bevindingen

2.1 DE EERSTE STENEN BURCHT

De oudste structuren die tot op heden
op de site werden vrijgelegd bestaan uit een
aantal muren in arkose en in veel beperktere
mate kwartsiet. Het betreft een hoektoren,
delen van de noordelijke en de oostelijke
ringmuur en enkele muursegmenten van een
gebouw in de noordoostelijke hoek van het

⁴⁸ Vandormael 1988a, 41.

⁴⁹ Noch in de archieven van het kasteel van Gaasbeek (mondelinge mededeling
Boudewijn Goossens - archivaris Kasteel van Gaasbeek), noch in de archieven van de
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel (brief (29.06.1993) van Mevr.
Anne Cahen-Delhay, hoofdconservator) of noch in de archieven van het VIOE konden
plannen, beschrijvingen of foto's aangetroffen worden van deze opgravingen.

⁵⁰ Anoniem 1930, 9.

12 *De funderingen van de noordoostelijke hoektoren van de burcht van de graven van Leuven (ca. 1236).*

Les fondations de la tour d'angle nord-est de la forteresse des comtes de Louvain (vers 1236).

binnenplein. Deze structuren werden hoofdzakelijk blootgelegd tijdens de controles en de korte interventies van september 1996 en van 1997 (fig. 12 en 13).

2.1.1 De noordoostelijke hoektoren

Toen men in september 1996 de voormalige garage ging ombouwen tot een sanitaire ruimte voor het personeel en men in het voorjaar van 1997 de voormalige bibliotheek in de zgn. Farnesetoren een restauratiebeurt gaf stootte men al vrij snel op de overblijfselen van een circulaire toren (fig. 12 en fig. 14:1, a). Deze was opgetrokken uit bruinachtig kwartsiet en groenachtige zandsteen, soms ook arkose genoemd, die vermoedelijk uit de streek van Tubize (Tubeke, prov. Waals-Brabant) werd ingevoerd⁵¹. De onregelmatige stenen waren met een witbeige kalkmortel vastgezet waarin vrij grote kalkelementjes konden herkend worden. De toren, waarvan het parement vrij verzorgd was, had een externe diameter van ca. 7,12 m en de muren hadden een dikte van gemiddeld 1,67 m. Tegen de zuid- en de westzijde van deze ronde constructie sloten twee weermuursegmenten aan. Omwille van tijdsgebrek, de dragende functie van de toren en de vulling, die uitsluitend uit bouwpuin (vnl. baksteen (27/28 x 13 x 5,5/6 cm)) bestond⁵², werd de binnenzijde van de toren niet leeggemaakt. We menen te mogen aannemen dat dit puinpakket verscheidene meters dik was.

2.1.2 De noordelijke weermuur (fig. 14, b)

Ten noorden van de hoektoren kon een segment van de noordelijke ringmuur (fig. 13 en fig. 14, b) vrijgelegd worden. Net zoals de toren was deze opgetrokken uit onregelmatige arkoseblokken die met een witte tot lichtgrijze en vrij harde kalkmortel aan elkaar waren gezet. Aan de buitenzijde bestond dit verdedigingselement uit een doorlopende muur, maar aan de binnenzijde bestond deze structuur uit een reeks spaarbogen. De totale weermuur had een dikte van ca. 2,28 m. Uit het onderzoek is duidelijk gebleken dat de weermuur na de toren werd opgetrokken maar wel tijdens dezelfde bouwfase. We menen te mogen aannemen dat deze ringmuur onder de vloer van de huidige bibliotheek verder liep. Dit gegeven kon door toedoen van een al te ijverige aannemer, die al beton goot voor onze aankomst, echter niet meer nagetrokken worden.

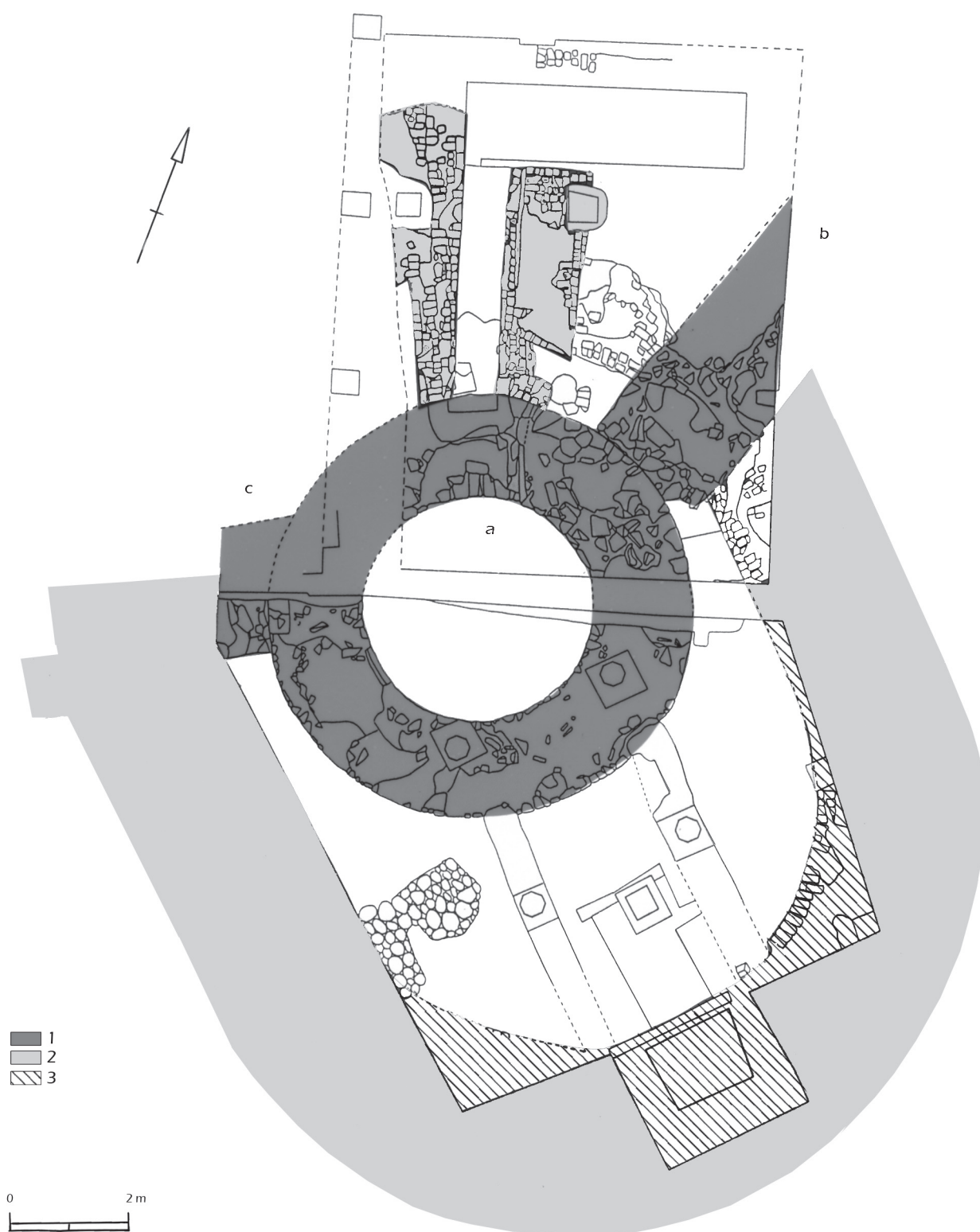

13 *De noordelijke schildmuur was op spaarbogen gefundeerd.*

Le mur d'enceinte nord reposait sur des fondations sur arcades.

⁵¹ Doperé 2004.

⁵² Het is opvallend dat tijdens de verschillende controles en opgravingen in het kasteel zeer weinig tot quasi geen archeologisch materiaal werd aangetroffen wat de exacte datering van verschillende structuren uitermate bemoeilijkt.

14 *Grondplan van de noordoostelijke hoektoren van de primitieve burcht (1), de latere zgn. Farnesetoren (2) en de uitbraaksporen in dezelfde toren (3).*
 Plan de la tour nord-est du château primitif (1), la tour Farnèse (2) et les traces de réaménagement dans cette même tour.

2.1.3 De oostelijke weermuur (fig. 14, c)

De oostelijke weermuur kon slechts over een beperkte afstand onderzocht worden. Tussen de zuidzijde van de circulaire toren en de zuidelijke binnenzijde van de huidige 'Farnesetoren' werd een zeer klein segment van amper 0,90 m blootgelegd. Omwille van het feit dat de hoek van de recentere toren net op dit muursegment was ingeplant en meer zuidelijk de ringmuur grotendeels was vernield, kon de exacte dikte van deze structuur niet bepaald worden. De maximaal zichtbare dikte bedroeg 1,00 m.

Wat zuidelijker was de ringmuur totaal verdwenen tijdens de beschietingen en de wederopbouw van de burcht in latere bouwfases. Wel kon een drietal, rechthoekige pijlers of stiepen vrijgelegd worden die mogelijk een weergang ondersteunden. Deze steunelementen hebben aan de bovenzijde respectievelijk een bewaarde grootte van 1,12 bij 0,96 m⁵³, 1,06 bij 1,24 m en 0,74 bij 1,26 m en liggen op 2,96 m en 2,86 m van elkaar. Bij het maken van een doorsnede werd vastgesteld dat op 1,70 m onder het huidige maaiveld (= 61,60 m T.A.W.) de stiep

in de richting van het binnenplein tot 0,95 m verbreedde. De onderzijde van de stiep werd op een diepte van 2,895 m onder het huidige maaiveld (= 60,405 m T.A.W.) aangetroffen. Omwille van het feit dat de weermuur net op de rand van het plateau werd opgetrokken kreeg men plaatselijk met stabiliteitsproblemen te maken. Hierdoor scheurden enkele delen van de ringmuur af van de steunpunten of stiepen en dreigden ze in de gracht weg te glijden.

Aanvankelijk vermoedden we dat de burcht van de graven van Leuven merkbaar kleiner was dan het huidige kasteel⁵⁴. Tijdens de restauratie van het zuidoostelijk weermuursegment werd vlak bij toren 2 een stukje van een breukstenen muur aangesneden. Aangezien deze dezelfde kenmerken vertoont als de circulaire toren en de twee onderzochte gedeelten van de ringmuur moeten dat we onze werkhypothese wellicht bijsturen. Een supplementair argument om onze denkpijler bij te werken is dat tijdens een zeer kleine sondering in toren 2 een aantal vloerniveautjes werd aangesneden dat ouder blijkt te zijn dan de 15de-eeuwse, bakstenen vloer. Bijkomend onderzoek is hiervoor echter wel noodzakelijk.

15 Enkele kleinere muurtjes in het noordoostelijke deel van de 13de-eeuwse burcht.

Quelques murets dans la partie nord-est de la forteresse du 13ème siècle.

2.1.4 Structuren tussen de Farnesetoren en toren 1

Over de binnenindeling van de primitieve burcht zijn we nog vrij slecht ingelicht. In de smalle strookjes tussen de grasperken werden enkele funderingen blootgelegd die vermoedelijk tot het eerste complex hebben behoord. Het gaat om muurtjes (fig. 15) opgetrokken in arkose en in geringere mate in kwartsiet, die met leem aan elkaar waren gezet. In de meest westelijke muur, die tevens een buitenmuur vormde, waren baksteenfragmenten verwerkt waarvan de formaten niet meer te achterhalen waren. De muurtjes hebben een breedte van 0,80 à 0,86 m. Aangezien we in de grasperkes geen onderzoek mochten verrichten is het vooralsnog onmogelijk om de oppervlakte, de plattegrond en de functie van deze constructie te achterhalen. Wel menen we ervan uit te mogen gaan dat er zich tussen de Farnesetoren en de oostelijke toren⁵⁵, gezien de oost west verlopende muur die tegen een stiep was aangebouwd, minimaal twee kamers bevonden en dat een tweetal bouwfases te onderscheiden zijn.

⁵³ Deze eerste stiep liep door in een muur die in westelijke richting vertrok.

⁵⁴ Van Bellingen & Simillion 1998, 16.

⁵⁵ Verder in de tekst zullen we de oostelijke toren, naar analogie met de tijdens de restauratiewerken gebruikte terminologie, toren 1 noemen.

Tussen de stenen gebouwen werden in het noordoostelijke deel van de primitieve burcht sporen van vermoedelijk één of meerdere houten constructies aangesneden. Deze bestonden uit in de grond geheide palen waartussen zich wanden bevonden samengesteld uit leem vermengd met stro en soms met twijgjes. De huttenleem werd tijdens een brand als het ware gebakken.

Gedurende de 13de en de 14de eeuw grepen er in het onderzochte gedeelte van het kasteel diverse verbouwings- en/of herstellingswerken plaats. Deze waren o.a. het gevolg van een of meerdere branden. Bij een van deze branden stortte het dak van het gebouw, dat zich tussen de zgn. Farnesetoren en toren 1 bevond, in. Op enkele plaatsen werden de vloerniveaus opgehoogd. Vaak bestaan deze uit een eenvoudige laag kalkmortel. Een aantal ruimten was ongetwijfeld voorzien van een vloerbekleding samengesteld uit kleine, geel en zwart geglazuurde ceramiektegeltjes.

De tot op heden onderzochte zone tussen de Farnesetoren en toren 1 blijkt tijdens de late middeleeuwen een eerder artisanale functie gehad te hebben. De aanwezigheid

van een slechts gedeeltelijk bewaarde broodoven⁵⁶ (fig. 16), die praktisch tegen de primitieve weermuur was gebouwd, kan in die richting wijzen.

De oven was opgetrokken uit baksteen (28 x 12/13 x 5,5/6 cm) en aan de buitenzijde verstevigd met breukstenen. De bakstenen constructie had een interne diameter van ongeveer 1,50 m, terwijl de breukstenen zone een externe diameter had van ca. 2,86 m. Sporen van een intens gebruik waren onder de vorm van roodgebakken leem in de bodem duidelijk merkbaar. Naar het uitzicht van de oven kunnen we slechts gissen. De oven die we onderzochten en de voorbeelden die we in de vakliteratuur vonden hebben doorgaans een ronde vorm. We mogen ervan uitgaan dat de bovenstructuur koepelvormig was en een beetje kan vergeleken worden met de oventjes die vandaag de dag in sommige pizzeria's te zien zijn. Het staat vast dat deze oven slechts een beperkte tijd in gebruik bleef. Archeologisch vondstenmateriaal werd er tijdens het onderzoek van de oven niet aangetroffen. Op basis van de stratigrafie vermoeden we dat de oven in de 14de eeuw kan gesitueerd worden. De afgebroken oven werd afgedekt door een brandlaagje.

16 Een deels bewaarde (brood)oven in het noordoostelijke deel van de burcht.
Une partie d'un four (à pain) dans la partie nord-est du château.

2.2 EEN BAKSTENEN KASTEEL

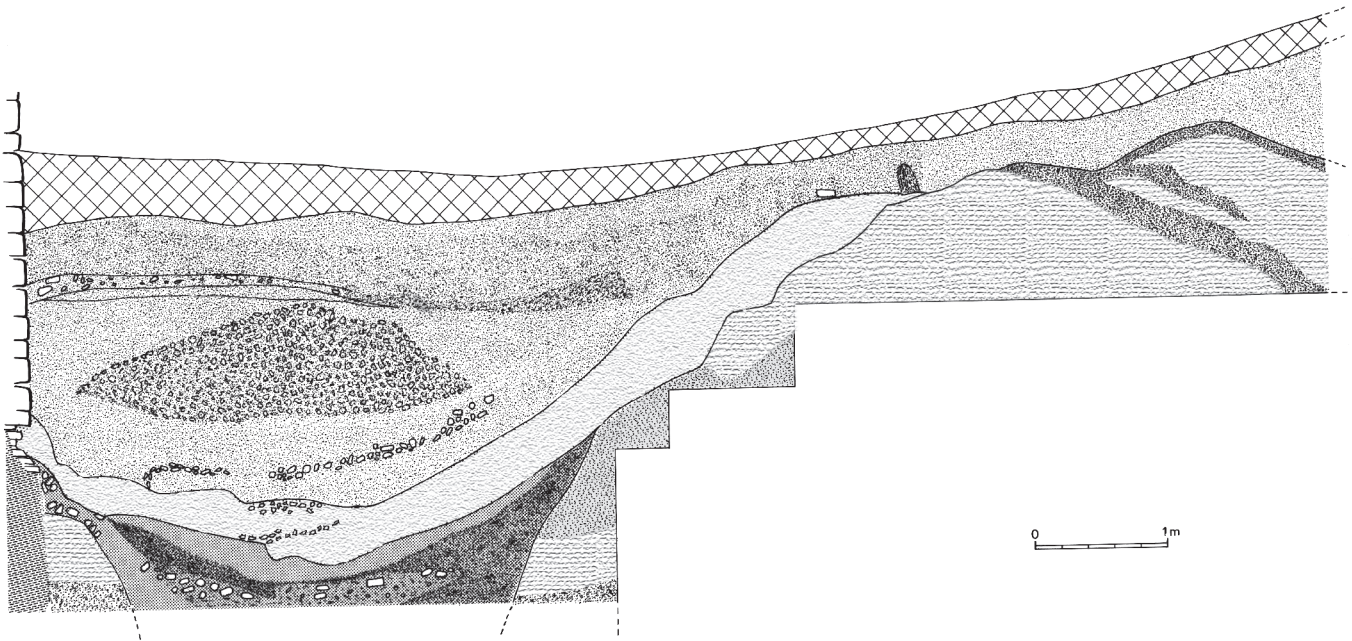
2.2.1 Inleiding

Na de verwoesting van de primitieve burcht ging men over tot het optrekken van een nieuw kasteel. Hierbij maakte men hoofdzakelijk gebruik van baksteen voor het muurwerk en witsteen voor bepaalde architectonische elementen, zoals plinten. Het geheel kreeg, voor zover we dit konden nagaan, ongeveer de huidige vorm en oppervlakte toebedeeld. Wel moet voor ogen gehouden worden dat de hele zone waar thans geen gebouwen meer staan was dichtgebouwd.

2.2.2 De wal en de gracht

Uit strategisch oogpunt was de keuze van de site waarop Godfried van Leuven zijn

⁵⁶ Het is niet mogelijk gebleken om zekerheid te krijgen omtrent de exacte vorm van de oven. Vermoedelijk gaat het om een eenvoudige circulaire structuur (type 1 volgens van de Venne) waarbij de ovenwand de begrenzing vormt van de stookruimte, maar er mag niet worden uitgesloten dat er oorspronkelijk een uitstekende stookmond aanwezig was (type 5)(van de Venne 2006, 106-109).

17 *Doorsnede doorheen de gracht ter hoogte van de zgn. Farnesetoren.*
Coupe à travers le fossé à la hauteur de la tour dite de Farnèse.

18 *De gracht en de wal, thans gebruikt als wandelpad, zijn nog steeds duidelijk te herkennen.*

Le fossé et le rempart de terre, actuellement utilisé comme sentier, sont toujours reconnaissable sur le terrain.

burcht liet optrekken voor de hand liggend. We bevinden ons namelijk op een zeer goed verdedigbare uitloper van een plateau. Naar alle verwachtingen zou een mogelijk gevaar uit het westen (het graafschap Vlaanderen) of het zuiden (het graafschap Henegouwen) komen en aan deze zijde bevindt zich een steile helling en stromen enkele beken.

In tegenstelling tot de primitieve burcht van Gaasbeek zijn we over de defensieve structuren van het bakstenen kasteel⁵⁷ al heel wat beter ingelicht. Tijdens de werkzaamheden van 1997 werden haaks op de

zgn. Farnesetoren en op de oostelijke ringmuur een drietal sleuven aangelegd in de bestaande gracht en dit tot tegen het huidige wandelpad. Uit de vaststellingen is gebleken dat de versterking aan de oostzijde bestond uit een grote V-vormige gracht en een aarden wal (fig. 17). Dit aarden element was opgeworpen met de leem die uit de gracht afkomstig was. Het huidige wandelpad werd aangelegd op een restant van deze aarden wal (fig. 18). De gracht had ter hoogte van de zgn. Farnesetoren een breedte van ca. 5,80 m. De diepte t.o.v. de bovenzijde van de

⁵⁷ In de ophogingslagen van de wal werden enkele kleine, grijze aardewerscherven ontdekt die er kunnen op wijzen dat de wal in de 14de of 15de eeuw werd opgeworpen. We menen echter niet te mogen uitsluiten dat de oorspronkelijke aanleg ervan al in de 13de eeuw gebeurde.

wal is onbekend omdat de onderzijde van de gracht omwille van instortingsgevaar niet bereikt kon worden. We haalden wel een maximale diepte van 3,64 m en we vermoeden dat de gracht minimaal nog een meter dieper was. De uitgegraven structuur, waarin nooit water heeft gestaan⁵⁸, werd herhaaldelijk, waarschijnlijk na beschietingen, gebruikt als dumpzone voor onbruikbaar bouwpuin.

2.2.3 De noordoostelijke hoektoren (Farnesetoren)

Ondanks het feit dat we nog geen duidelijkheid hebben over de oppervlakte die de burcht van de hertogen van Brabant, besloeg hebben we het vermoeden dat het kasteel van Sweder van Abcoude (ca. 1400) iets groter was dan haar voorganger. Bij het vrijleggen van de binnenzijde van de noordoostelijke hoektoren, veelal Farnesetoren genoemd, kon dit al worden vastgesteld (fig. 14). De binnenzijde van de D-vormige toren, die in een latere periode werd verruimd (fig. 24), heeft een totale lengte van 9,85 m en een maximale breedte van 8,72 m. Aan de oostzijde was een raam uitgespaard en in de zuidelijke vleugel blijkt (mogelijk later) een aantal kleinere openingen te zijn aangebracht. In de zuidwestelijke hoek van de ruimte is vandaag nog een deuropening aanwezig. Net zoals de rest van het kasteel was de toren opgetrokken in baksteen (28 x 13 x 6 cm) en gebruikte men voor een aantal architecturale elementen witsteen. De muren hebben een dikte van ongeveer 2,30 m.

2.2.4 Structuren tussen de Farnesetoren en toren 1

Zoals eerder al werd aangehaald werden de opgravingen bemoeilijkt door het feit dat de werkzaamheden zich dienden te beperken tot de stroken waar geen beplantingen en/of grasperken aanwezig waren. Hierdoor kregen we slechts een zeer beperkt beeld van de gebouwen die in de tweede kasteelfase tussen de zgn. Farnesetoren en toren 1 werden opgetrokken. De ringmuur, waarvan we vermoeden dat deze, naar analogie met de torens en de westelijke kasteelvleugel, uit baksteen was opgetrokken, werd tijdens de beschietingen van de 16de eeuw volledig vernield. De muur die parallel met de ringmuur verliep was opgetrokken uit baksteen.

De muur had een breedte van ca 0,54 m. De buitenzijde blijkt een zandstenen parement gehad te hebben en vlakbij toren 1 vertoonde het gebouw een lichte knik. Over de verdere binnenindeling van het gebouw tastten we in het duister. Toch vermoeden we dat de artisanale functie, die deze zone in de 14de eeuw vervulde, behouden bleef. Boven de resten van de afgebroken, vermoedelijk 14de-eeuwse oven en de brandlaag die erboven werd aangetroffen werd een leemlaag aangebracht. Hierboven bouwde men vermoedelijk in de 15de eeuw een nieuwe, bakstenen oven die slechts zeer gedeeltelijk bewaard bleef (fig. 19)⁵⁹. We vermoeden dat de ronde ovenvloer een diameter had van ongeveer 1,88 m. De ovenvloer en de ovenwand bestonden uit baksteen (27 x 13 x 5,5/6 cm). De stenen van de ovenvloer waren op hun zijkant geplaatst en waren op verschillende plaatsen door de hitte stuk gesprongen. Waarschijnlijk hoorde ook deze oven tot het type 1 van de typologie die door Aleike van de Venne⁶⁰ werd voorgesteld.

19 Een nieuwe, bakstenen oven verving vermoedelijk in de 15de eeuw de eerste oven.

Après la destruction du premier four on construisit, probablement au 15ième siècle, un autre au même endroit.

⁵⁸ Pedologische waarnemingen werden uitgevoerd door collega Dr. Marnix Pieters (VIOE), waarvoor dank.

⁵⁹ Deze oven werd, net zoals haar voorganger, tijdens recente (20ste-eeuwse) graafwerken grotendeels weggegraven.

⁶⁰ van de Venne 2006, 108.

2.2.5 Toren 1

De oostelijke toren is net zoals de andere torens van het D-vormige type en volledig opgetrokken in baksteen. De ruimte op de gelijkvloerse verdieping had *intra muros* een D-vorm en besloeg een oppervlakte van maximaal 6,20 m bij 5,10 m. De muren hadden een dikte⁶¹ variërend tussen 1,76 m en 2,06 m. Hierin waren een vijftal schietgaten en/of ramen uitgespaard die van binnen naar buiten toe versmalen. De toegang tot de gelijkvloerse ruimte bevond zich in de noordwestelijke hoek en was 1,12 m breed. De bovenbouw van de toren verdween volledig tijdens latere beschietingen. In tegenstelling tot de Farnesetoren was toren 1 onderkelderd (zie infra).

Tegen toren 1 was een traptoren aangebouwd (fig. 20) waarin zich een spiltrap bevond waarlangs men zowel de bovenste verdiepingen als de kelders kon bereiken. Wanneer men vandaag in de kelders afdaalt, kan men net naast de deuropening naar de kelder onder toren 1 nog een klein restant van de centrale as van de spiltrap zien. De cilindrische ruimte had een diameter van ongeveer 2,28 m. Naar analogie met de bewaarde centrale as van de spiltrap menen we te mogen aannemen dat de treden in witsteen waren uitgevoerd. Deze waren echter allemaal verdwenen.

2.2.6 Kelders

De oostelijke vleugel van het bakstenen kasteel blijkt in tegenstelling tot haar natuurstenen voorgangster gedeeltelijk onderkelderd geweest te zijn. Tijdens de opgravingen van 1929-1930 werden twee kelders blootgelegd die op twee niveau's zijn gelegen. De kelder op niveau - 1 situeert zich in toren 1, de andere kelder ligt er ten westen van. Of de kelder in toren 1 in de 15de eeuw tot stand kwam is niet duidelijk omdat de hele binnenzijde in een latere periode werd verbouwd of herbouwd en er geen onderzoek

20 Tegen toren 1 was een kleine traptoren aangebouwd.

Contre la tour 1 était adossée une tour d'escalier.

onder de bestaande, bakstenen (22/23 x 11 x 5 cm) vloer kon uitgevoerd worden. Ook is het niet duidelijk of de westelijke muur, die uit arkoseblokken is samengesteld, een restant is van de primitieve burcht. In de oostelijke wand van de bovenste kelder is een smal raam, dat aanvankelijk als schietgat fungeerde, merkbaar. De bovenste kelder heeft een oppervlakte van maximaal 4,55 bij 5,82 m (raamuitsparing niet inbegrepen) en is voorzien van een bakstenen tongewelf. De muren zijn ter hoogte van het bovenvermelde raam of schietgat ongeveer 2,80 m dik.

Een stuk dieper bevindt zich een tweede kelder (fig. 21) die een maximale oppervlakte heeft van 8,28 m bij 5,30 m. Zowel aan de oostzijde als aan de zuidzijde verschaft een, in een latere fase aangepaste, trap toegang tot de kelder⁶². De bakstenen vloer, die in een visgraatverband werd aangelegd⁶³, en het tongewelf hebben de tand des tijds doorstaan. Het bakstenen (27/28 x 13 x 5,5/6 cm) tongewelf⁶⁴ wordt centraal ondersteund door een pijler in witsteen. Dit steunelement bestaat uit twaalf zuiltrommels⁶⁵ die een dia-

⁶¹ De dikte van de muren omvat een parement dat er in een recentere periode werd tegen aanzet.

⁶² De zuidelijke opening werd in een recente periode (waarschijnlijk na de opgravingen van 1929-1930) dichtgemaakt.

⁶³ In de zone tussen de Farnesetoren en toren 1 werd een klein gedeelte van een bakstenen vloer vrijgelegd die eveneens dit visgraatverband vertoont. Dit geldt trouwens ook voor de meest zuidelijk gelegen toren, waar onder een tegelvloer een gedeelte van een dergelijke baksteenvloer werd onderzocht.

⁶⁴ In het gewelf zijn van de bakstenen enkel de koppen of korte zijden te zien, terwijl in de wanden een laag koppen wordt afgewisseld met een rij strekken (lange zijde).

⁶⁵ De zuiltrommels bestaan telkens uit twee halve cilindersegmenten.

meter hebben van 0,57 à 0,58 m en waarvan de dikte varieert van 15,5 tot 25 cm. De eenvoudige basis en dito kapiteel, die telkens uit drie segmenten bestaan, zijn identiek, springen ongeveer 8 cm uit t.o.v. de zuilschacht en zijn ongeveer 24 cm dik. De pijler heeft een totale hoogte van 2,65 m. Ten zuiden van de pijler vertoont de bakstenen vloer een aantal latere reparaties. Baksteenvloeren in een visgraatverband werden eerder o.a. in 15de-eeuwse woningen te Raversijde aangetroffen⁶⁶ alsook in enkele 17de-eeuwse structuren op de site van het verdwenen Armen Klarenklooster te Brussel⁶⁷.

In de oostelijke wand van de kelder zijn achter een in een recentere periode opgetrokken muur nog twee kleine lamprissen met zadeldakvormige bovenzijde te herkennen. Deze hebben respectievelijk een hoogte van 60,1 cm en 61,6 cm, zijn 31 cm en 29,5 cm breed en hebben een diepte van respectievelijk 27,5 cm en 28 cm. In de loop der tijd blijken de beide nissen, net zoals de rest van de ruimte, bepleisterd geweest te zijn. In de westelijke wand was eveneens een nis voorzien, maar deze had wel een vlakke afdekking.

2.2.7 De vleugel tussen toren 1 en toren 2

Tijdens de werkzaamheden die in 2000 op het binnenplein werden uitgevoerd hebben we de omvang van de verdwenen kasteelvleugel kunnen bepalen. De afstand tussen de beide torens, waarvan in een latere periode de bovenstructuur verdween, bedraagt ca. 29 m. De binnenruimte had een breedte van ongeveer 8,70 m. De muren waren in baksteen opgetrokken en aan de buitenzijde bezet met een parement in regelmatig gekapte zandsteenblokken (fig. 22).

Hoe deze vleugel er verder bovengronds uitzag, kon via het archeologisch onderzoek niet achterhaald worden, omdat tijdens latere verwoestingen alle sporen werden uitgewist. Wel mogen we aannemen dat de vleugel eveneens in baksteen was opgetrokken en dat voor het parement en bepaalde architectonische elementen zoals consoles, kapitelen en sluitstenen zandsteen werd aangewend. Ook staat vast dat de hele vleugel onderkelderd was en dat men de diepst gelegen kelder ten westen van toren 1 kon bereiken via de eerder vermelde en in een recentere periode dichtgemaakte doorgang. Ondanks het feit dat de kelders onder de zuidoostelijke vleugel gedeeltelijk werden

21 De 15de-eeuwse kelder.
La cave du 15ème siècle.

22 De bakstenen muren van de zuidoostelijke vleugel waren aan de buitenzijde bezet met een zandstenen parement.
Les murs en brique de l'aile sud-est étaient pourvus d'un parement en grès calcaire.

⁶⁶ Pieters 1994, 221-224, fig. 8.

⁶⁷ Mondelinge mededeling Mej. Britt Claes (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel) waarvoor dank.

leeggemaakt met een kraan - ze werden in latere perioden gebruikt als stortzone voor stukgeschoten bouwmaterialen - konden slechts weinig gegevens ingewonnen worden betreffende de binnenindeling. De kelders waren heel waarschijnlijk rechtstreeks bereikbaar van op het binnenplein (fig. 23).

2.2.8 De zuidelijke toren (toren 2)

Een laatste gedeelte van het bakstenen kasteel, dat in 2000 door Joke Verkeyn werd onderzocht, is de zuidelijke toren. Deze is net zoals de overige torens D-vormig en bestaat uit een oppervlakte (*intra muros*) van ongeveer 6,00 m bij 8,20 m. De toegang bevond zich in de noordwestelijke hoek van de onderzochte

kamer en had een breedte van ongeveer 1,00 m tot 1,08 m. Voor zover de hier uitgevoerde controle heeft kunnen aantonen blijkt deze toren niet onderkelderd geweest te zijn. Wel konden diverse vloerniveautjes vastgesteld worden die waarschijnlijk tot oudere subfasen behoren. De vloer op de gelijkvloerse verdieping, die bij de constructie van het bakstenen kasteel blijkt te horen, is samengesteld uit bakstenen (27 x 13 x 5,5/6 cm) die net zoals op andere plaatsen in een visgraatverband werden verwerkt. Over de bovenbouw van deze toren kon geen bijkomende informatie ingewonnen worden.

2.3 HET RENAISSANCEKASTEEL EN DE LATERE AANPASSINGSWERKEN

2.3.1 Inleiding

In het historisch overzicht stelden we reeds vast dat de bewoners van het kasteel van Gaasbeek gedurende de tweede helft van de 16de eeuw geen bloeiperiode meemaakten. Openbare verkopen, beschietingen, plunderingen, enz. waren schering en inslag. Het spreekt voor zich dat dergelijke gebeurtenissen gevolgen gehad hebben op de gebouwen. Ondanks het feit dat latere beschietingen een nog grotere, nefaste invloed hadden op de constructies konden toch enkele structuren herkend⁶⁸ worden die we in deze periode menen te mogen situeren.

2.3.2 De zgn. Farnesetoren

Een eerste ruimte waar in de 16de eeuw duidelijk een aantal aanpassingswerken werden uitgevoerd, is de zgn. Farnesetoren. Tijdens het onderzoek van de gelijkvloerse verdieping werd vastgesteld dat de gebogen muur van de D-vormige toren gedeeltelijk werd uitgekapt om aldus een trapeziumvormige ruimte te creëren (fig. 14:3 en fig. 24). De zoldering van deze ruimte bestaat uit een negental, bakstenen graatgewelven⁶⁹ die op vier, centraal geplaatste hardstenen zuilen rusten met een achthoekige doorsnede. Tegen de wanden werden de gewelven opgevangen op zandstenen consoles. Deze elementen zijn geïnspireerd op de Romeins-Dorische of Toscaanse stijl. De hardstenen zuilen rusten op de ronde toren van het primitieve kasteel of op bakstenen funderingen die met deze oude constructie verankerd zijn.

23 De kelders onder de zuidoostelijke vleugel waren rechtstreeks bereikbaar vanaf het binnenplein.

Les caves sous l'aile sud-est étaient accessibles de la cour d'honneur.

⁶⁸ Door de talrijke beschietingen en herstellingen tijdens de tweede helft van de 16de eeuw en de sterke fragmentatie van de sporen is het niet mogelijk gebleken om tijdens de opgravingen de diverse 16de-eeuwse subfasen van elkaar te onderscheiden.

⁶⁹ Deze gewelven werden in recentere perioden gerestaureerd.

2.3.3 Het gebouw tussen de Farnesetoren en toren 1

De bakstenen gebouwen die tijdens de tweede, grote bouwphase werden gebouwd, bleven tijdens de latere eeuwen grotendeels behouden. Wel werden aanpassingswerken uitgevoerd of dienden sommige delen vervangen te worden. Een voorbeeld hiervan vormt de ringmuur die na 1597 werd opgetrokken in breuksteen. Voor de wederopbouw van deze muur leveren twee munten, die in de funderingssleuf werden gevonden, een *terminus postquem*. Het betreft een duit die in 1574 te Stavelot werd geslagen onder Christophe de Manderscheidt (1546-1576) en een turner of two pence-stuk van James VI geslagen in het Schotse Edinburgh in 1597⁷⁰. Naast deze munten werden ook vrij veel fragmenten van kachelovennissen aangetroffen die renaissancekenmerken vertonen en heel goed in de tweede helft van de 16de eeuw kunnen gedateerd worden. Uit een aantal fragmenten blijkt dat men o.a. voor godsdienstige thema's (o.a. een kruisiging) en portretten koos.

We zagen reeds dat de zone tussen de Farnesetoren en toren 1 als een artisanale sector werd gebruikt. Het blijft momenteel nog onduidelijk of dit na de wederopbouw van het kasteel en in het bijzonder na de verbouwingswerken in de 16de eeuw nog steeds het geval was. In dezelfde zone werd in ieder geval een haard (fig. 25) vrijgelegd die samengesteld was uit op de kant geplaatste leien en waarschijnlijk was afgezoomd met bakstenen die door de hitte stuk sprongen. De haardvloer vertoont een compositie bestaande uit een vijftal banden waarin een zaagtandmotief is verwerkt. De haard, die minimaal 2,10 bij 1,40 m groot was kan zowel een keukenfunctie als een verwarmingsfunctie gehad hebben. Dergelijke haarden komen in 15de- en 16de-eeuwse kastelen geregeld voor. Dit is o.a. het geval in het kasteel van Hauteroche te Dourbes (gem. Viroinval, prov. Namen) waar een identieke haard (2,60 bij 1,80 m) werd vrijgelegd in de belangrijkste zaal van de burcht⁷¹. Dichtbij bleef een gedeelte van een variatie op een dergelijke vloer bewaard in een toren van het kasteel van Beersel. In Gaasbeek bevond zich ten noorden van de ruimte met de haard een andere kamer waarvan de vloerbedekking bestond uit zandstenen tegels van 28 bij 28 cm. Een zeer klein gedeelte van deze vloer werd *in situ* aangetroffen.

24 De binnenzijde van de vroeg-15de-eeuwse Farnesetoren werd in de 16de eeuw vergroot.
L'intérieur de la tour dite de Farnèse (vers 1400) fut agrandi au courant du 16ème siècle.

25 Een uit op de zijkant geplaatste leien samengestelde haard (16de eeuw).
Foyer composé d'ardoises posées de chant (16ème siècle).

⁷⁰ Deze munten werden gereinigd en geïdentificeerd door Frans De Buyser (VIOE), waarvoor dank.

⁷¹ De Boe 1978, 108-109; De Boe & Pleuger 1979, 160-163; Soaris 1980, 155-157.

2.3.4 Toren 1

Een andere toevoeging die in de 16de eeuw kan gesitueerd worden vormt de ingangspartij (fig. 26) die ter hoogte van toren 1 werd gebouwd en gedeeltelijk en in niet optimale omstandigheden kon onderzocht worden. In tegenstelling tot de zgn. Karel V-toren⁷² (fig. 27) sprong deze nieuwe constructie zo een 3,20 m uit. De breedte ervan kon niet bepaald worden omwille van de aanwezigheid van de fontein op het huidige binnenplein.

Om aan de binnenzijde een hal te kunnen bouwen was men genoodzaakt om een tongewelf aan te brengen over de muren van de dieper gelegen kelder. Hiervan werd enkel de aanzet ontdekt. De inkompartij was in baksteen opgetrokken en voor de plinten en op de hoeken gebruikte men witte zandsteen. De muren hadden een dikte variërend tussen de 0,56 m en 0,60 m. Over het uitzicht van de toren tasten we in het duister, maar de vondst van een reeks architecturale elementen (o.a. consoles) laat vermoeden dat

deze enige gelijkenis kan vertoond hebben met de zgn. Karel V-toren (in de westelijke kasteelvleugel)(fig. 27). Aan de binnenzijde werd de 15de-eeuwse spiltrap waarschijnlijk in de ruimte geïntegreerd.

Tijdens de instandhoudingwerken in de late 16de en eerste helft van de 17de eeuw werd het streven naar meer comfort zeker verder gezet en kregen bepaalde ruimten waarschijnlijk een andere functie. Dit kon o.a. duidelijk vastgesteld worden op de gelijkvloerse verdieping van toren 1 (fig. 28). Vier openingen, die tot dan als schietgat fungeerden, werden dichtgemetseld met baksteen (25 x 12 x 5,5 cm) (fig. 29). Aan de zuidzijde werd een haard aangebracht (fig. 30). Het materiaal dat hiervoor werd aangewend bestaat eveneens uit baksteen (19 x 9,5 x 4,5 cm) die met witte kalkmortel werd vastgezet. Vervolgens kreeg de ruimte een nieuwe tegelvloer. De tegels (17 x 17 x 2,5 cm) die hierbij gebruikt werden, zijn oxiderend gebakken (sommige exemplaren zijn iets grijs van kleur) en werden niet geglaazuurd.

26 Een gedeelte van de 16de-eeuwse inkompartij tegen toren 1 en van de bestrating van het binnenplein.

Une partie de l'entrée de l'aile orientale (16ème siècle) et de l'empierrement de la cour intérieure.

27 De zgn. Karel V-toren in het westelijke deel van de burcht (16de eeuw).

La tour dite de Charles Quint dans la partie occidentale du château (16ème siècle).

⁷² De Karel V-toren en de huidige museumvleugel bevinden zich in de westelijke helft van het kasteel, en komen bijgevolg niet aan bod in deze bijdrage. Archeologisch onderzoek werd in dit gedeelte slechts in zeer geringe mate uitgevoerd. Een aantal elementen laten echter wel vermoeden dat ook onder deze gebouwen een aantal dichtgeworpen kelders aanwezig zijn.

28 *De gelijkvloerse verdieping van toren 1 werd in de tweede helft van de 16de of het begin van de 17de eeuw verbouwd.*
Le rez-de-chaussée de la tour 1 subit quelques transformations au courant de la deuxième moitié du 16ème ou le début du 17ème siècle.

29 *Een dichtgemaakt schietgat in toren 1.*
Une meurtrière bouchée dans la tour 1.

30 *De haard en de beschilderde plint op het gelijkvloers van toren 1.*
Le foyer et la plinthe peinte au rez-de-chaussée de la tour 1.

31 Detail van de bepleistering van de haard met de duidelijk ingekraste compositielijnen.

Détail du plâtre du foyer et des lignes incisées pour la composition.

In de oostzijde van de toren bleef een raam behouden en in de noordwestelijke hoek van de kamer bevond zich een deuropening met een breedte van 1,12 m. Op sommige plaatsen, o.a. aan de vloer, zouden later enkele reparaties worden uitgevoerd.

De muren van de kamer werden bepleisterd en voorzien van een zeer eenvoudige beschildering, bestaande uit een zwarte plint van ca. 0,40 m hoog (fig. 29 en fig. 30). Of het bovenste deel van de ruimte enkel was witgekalkt of ook hier beschildering voorkwam kon niet achterhaald worden.

In de zuidelijke wand van de kamer werd een schietgat omgevormd tot een haard (fig. 30). Het uitkappen van de haard betekende automatisch een verdunning van de torenmuur. Dit toont samen met het dichtmaken van de schietgaten aan dat de militaire rol van de toren ondergeschikt werd aan het comfort, een fenomeen dat we eerder ook vaststelden bij de Farnesetoren.

De haard had een breedte van ca. 1,70 m en een diepte van ongeveer 0,34 m. De ach-

terste wand was heel lichtjes gebogen. Net zoals de kamer was ook de haard bepleisterd en beschilderd. Onderaan was een kleine, zwarte plint aangebracht die een hoogte had van ongeveer 0,18 m. De overige versiering bestond uit een beschildering die tegels imiteert en in een dambordpatroon werden aangebracht.

Wanneer we de bepleistering van de haard aandachtig bekijken kunnen we vaststellen hoe men bij de beschildering is tewerk gegaan. Na het bouwen van de achterwand werd op de baksteen een laagje pleister aangebracht die het geheel moest egaliseren. Vervolgens bracht men een tweede pleisterlaag aan waarin men voor het hard worden een rasterpatroon inkraste (fig. 31). Hierbij misrekende men zich waardoor men niet op volledige tegels uitkwam. Daarom was men genoodzaakt om een tweede raster in te krassen. Op de pleisterlaag werden vervolgens de donkere vakken ingekleurd.

2.3.5 De zuidoostelijke kasteelvleugel

Tijdens de 16de-eeuwse verbouwingswerken bleven de kelders onder de thans verdwenen, zuidoostelijke kasteelvleugel bewaard. Ondanks het feit dat slechts een klein gedeelte van deze ondergrondse ruimten kon onderzocht worden⁷³ mogen we aannemen dat bij die gelegenheid ook hier enkele verbouwingen werden uitgevoerd. Of de doorgang die een rechtstreekse toegang verschafte van het binnenplein naar de kelders (fig. 23) ook tijdens deze periode werd verbouwd is momenteel niet erg duidelijk.

We vermoeden dat de weermuur tussen torens 1 en 2 het bij de laat-16de-eeuwse beschietingen zwaar te verduren kreeg. Uit noodzaak was men verplicht om er een nieuwe muur tegenaan te bouwen, waardoor de weermuur een totale dikte kreeg van ongeveer 4,70 m. De buitenzijde van de muur kreeg een nieuw parement waarbij regelmatig gekapte natuursteenblokken werden gebruikt. Op een aantal stenen werden steenhouwermerken aangebracht. Het gaat om U- en V-vormige motieven of om kleine voorstellingen van een steenhouwerhamer. Volgens J.-L. Van Belle zijn het merken die in de 16de eeuw thuishoren⁷⁴ en waarvan één gebruikt werd door de familie Le Prince.

Gezien de dikte van de ringmuur was het onmogelijk om nog ramen te voorzien die zowel licht als verse lucht in de kelders konden

⁷³ Sommige delen gaan tot bijna 7 m onder het huidige maaiveld en werden in een latere periode volledig opgevuld met baksteenpuin.

⁷⁴ Van Belle 1984, 178; Van Belle 1994, 236.

brengen. Op één plaats loste men dit op door doorheen de weermuur een gang te steken die op een soort terrasje uitgaf. Dit is bv. duidelijk te zien op een anonieme tekening die zich thans in een privé-verzameling bevindt. De gang had een breedte van 1,28 m. De muren kregen een bakstenen parement en de vloer werd bedekt met grote, zwarte natuurstenen plavuizen (ca. 0,38 x 0,38 m). Aan de zijde van de kelders was een deur voorzien van een zandstenen omlijsting en een korfboog (fig. 32).

2.3.6 Het binnenplein

Het binnenplein werd na één van de 16de-eeuwse restauratiefases geplaveid. In deze bekleding was een waaervormig motief (fig. 33) verwerkt. Op de plaatsen waar we de bestrating terugvonden, stelden we vast dat deze slechts uitzonderlijk tot tegen de gebouwen liep en men steeds een strook van ca. 0,40 à 0,50 m openliet (fig. 26). Momen-

teel is het nog niet duidelijk of er zich op het centrale deel van het plein ook niet geplaveide delen bevonden. Of in deze bandjes beplantingen werden aangebracht kon ook nog niet achterhaald worden, maar mag niet worden uitgesloten. De geplaveide stroken werden steeds afgeboord door een dubbele rij van iets grotere kalkstenen.

Het natuurlijke plateau waarop het kasteel werd opgetrokken, helt lichtjes af in zuidzuidwestelijke richting. Bij de heraanleg van het binnenplein werd hiermee rekening gehouden. Om bij hevige neerslag problemen te vermijden was een reeks greppels voorzien die in de meest zuidelijke hoek uitmondde in een afloop (fig. 34) die onder de gebouwen doorliep en het water naar de gracht evacueerde. De rioolmond (fig. 35) was gemaakt in kalksteen en had een diameter van 0,22 m. Waar de afloop exact uitmondde kon niet achterhaald worden omdat men in een recentere periode een nieuw parement tegen de ringmuur zette en men geen rekening meer hield met het afwateringsysteem.

32 Omlijsting van de deur die toegang verleende tot de gang doorheen de zware, zuidoostelijke weermuur.
Encadrement de la porte qui donnait accès au couloir à travers l'épais mur d'enceinte de la partie sud-est du château.

33 In de 16de eeuw kreeg het binnenplein een bestrating waarin een waaiermotief was verwerkt.
Au 16ème siècle la cour d'honneur recevait un dallage dans lequel était travaillé un motif en éventail.

34 *Overtollig regenwater op het binnenplein kon via een riool naar de gracht weglopen.*
En période de grosse pluie l'eau de la cour d'honneur pouvait s'échapper vers les douves par une canalisation.

35 *Detail van de rioolmond.*
Détail de l'égout.

2.3.7 De onderzochte zone tijdens de 18de en de 19de eeuw

Na de beschietingen en de definitieve verwoesting van de oostelijke vleugel bleef het kasteel van Gaasbeek er waarschijnlijk een tijdje in zeer vervallen toestand bijliggen. Toen men volgens de geschreven bronnen in 1714 uiteindelijk besliste om de site te ruimen zocht men naar gepaste zones om de massa puin te deponeren. Een gedeelte van dit bouwafval werd in de gracht gestort. Zoals men op het terrein nog steeds kan zien werd niet de hele gracht gedempt. In de puinen troffen we o.a. een houweel aan. Dit werktuig mag ongetwijfeld in verband gebracht worden met de afbraakwerken.

Een andere sector die als stortzone werd aangewend was het binnenplein. Op sommige plaatsen werd dit 1,00 m opgehoogd. Men kan zich de problemen voorstellen die men creëerde bij o.a. de deuren die toegang verschaften tot de minder beschadigde gebouwen.

In toren 1 werd de tegelvloer van de gelijkvloerse verdieping ongeveer een halve meter opgehoogd met baksteenpuin. Vervolgens werd een nieuwe westelijke muur gebouwd. Hierbij werd centraal een vrij smalle doorgang voorzien (maximaal 0,54 m breed) (fig. 28). Boven de puinlaag werd niet het minste spoor van een vloer aangetroffen. We staan dan ook voor een raadsel wat de functie van deze nieuwe muur betreft. De bovengrondse gedeelten van toren 1 werden bij de beschietingen van 1695 vernield.

Een laatste zone die bij de opruimingswerken werd gebruikt zijn de kelders van de stukgeschoten oostelijke vleugel. In de traptoren die tegen toren 1 was aangebouwd recupereerde men eerst de witstenen treden en stortte men deze vervolgens vol met baksteenpuin. Tussen dit puin werden enkele tientallen wijnflessen gevonden die volgens H.E. Henkes in de periode 1730-1740 kunnen gedateerd worden⁷⁵. Op enkele fragmenten was een glaszegel aangebracht waarin een vis en de letters N.I.P. staan afgebeeld. Der-

⁷⁵ De flessen werden op basis van een tekening door de heer H.E. Henkes gedateerd. Deze datering werd ons later bevestigd door mevrouw Danielle Caluwé (Vrije Universiteit Brussel). We wensen beide vorsers langs deze weg te danken voor hun advies.

gelijke flessen werden mogelijk gemaakt in opdracht van de Gentse gilde van visverkopers⁷⁶. De datering van deze flessen zou er kunnen op wijzen dat de nivelleringswerken later van start gingen of in ieder geval veel langer aansleepten dan algemeen wordt aangenomen.

Na het opruimen van het puin werden de beschadigde delen van de ringmuur voorzien van een nieuw parement (fig. 36). Net zoals de primitieve burcht was deze opgetrokken in arkose en op sommige plaatsen werden stukken kwartsiet verwerkt. We kunnen niet uitsluiten dat in dit primitief ogende parement hergebruikmateriaal werd verwerkt. Doordat dit parement niet in de bakstenen kernmuur was verankerd, kwam dit gedeelte door de ontwikkeling van plantengroei los en stortten verschillende gedeelten tijdens de voorbije decennia in. De ringmuur werd in 2000 gerestaureerd.

Tijdens de opgravingen in de oostelijke sector werden ten slotte enkele kleine baksteenmuurtjes en sokkeltjes aangetroffen die waarschijnlijk met de tuinaanleg van Charle Albert te maken hebben⁷⁷. Deze structuren werden ingetekend, maar nog niet verder in detail bestudeerd.

Nabeschouwingen

De controles en de opgravingen die de afgelopen jaren in het kasteel van Gaasbeek werden uitgevoerd hebben (nog) niet toegelaten om de volledige en gedetailleerde, bouwkundige evolutie en plattegrond van de site te reconstrueren. Toch kunnen we al een poging ondernemen om de eerste opgravingresultaten te interpreteren en in een ruimer kader te plaatsen. Mogelijk kan ons dit een eerste, vernieuwde kijk bieden op de ontwikkeling van de site en het belang dat de Brabantse vorsten en hun opvolgers aan Gaasbeek hechtten.

Een aantal cartografische bronnen⁷⁸ vermeldt de aanwezigheid in de vallei van de Molenbeek van een vrij grote, thans verdwenen, feodale motte. Volgens de 19de-eeuwse kadasterkaarten had de motte een diameter van ongeveer 85 m en was de gracht ongeveer 25 à 35 m breed. Sporen van een neerhof zijn op de kaarten niet weergegeven, maar we vermoeden dat dit voorhof in de richting van het zgn. Baljuwhuis kan gezocht worden.

36 De oostelijke ringmuur kreeg in de 18de eeuw een primitief ogend parement.

Au 18ème siècle le mur d'enceinte oriental recevait un nouveau parement.

De motte werd omstreeks 1870 genivelleerd en archeologische opgravingen werden op de site nog niet uitgevoerd. Om toch tot een datering en een verklaring voor de inplanting van de motte van Gaasbeek te komen is het noodzakelijk om eventjes in de geschiedenis van dit gedeelte van het hertogdom Brabant te duiken. Uit diverse historische bronnen blijkt dat het grondgebied van de huidige deelgemeente Gaasbeek in de vroege middeleeuwen in het bezit was van de abdij van Nivelles (Nijvel)⁷⁹. Vanaf het begin van de 11de eeuw ging graaf Lambrecht I van Leuven (1003-1015) zich alsmaar meer gaan opdringen als voogd van deze abdij en van haar bezittingen⁸⁰. In dezelfde periode (omstreeks het jaar 1000) verschenen tussen de Loire en de Rijn de eerste mottes. De oudste exemplaren in Vlaanderen blijken 'slechts' op te klimmen tot het laatste kwart van de 11de eeuw⁸¹. Bij de oudste voorbeelden in Brabant, die archeologisch werden onderzocht, horen de mottes van Grimbergen⁸² en Diest⁸³. Vanaf

⁷⁶ Van den Bossche 2001, 170, pl. 122.

⁷⁷ Voor meer informatie betreffende de restauratiewerken van Charle-Albert verwijzen we graag naar Vandormael *et al.* 1999.

⁷⁸ Cf. *infra*.

⁷⁹ Vennekens 1935, 3-4; Verbesselt, 1957.

⁸⁰ Verbesselt 1982, 131.

⁸¹ We kunnen derhalve niet akkoord gaan met de stelling van Jan Verbesselt volgens dewelke de mottes van Sint-Kwintens-Lennik en van Sint-Martens-Lennik uit de 10de eeuw zouden dateren, «de grote periode van soortgelijke borchten», Verbesselt 1988, 66.

⁸² Borremans 1968-70; Borremans 1973.

⁸³ Callebaut 1982, 17-18.

het begin van de 12de eeuw worden mottes een vertrouwder element in het landschap. Op 13 mei 1106 krijgt Godfried I met de Baard, graaf van Leuven, van keizer Hendrik V, de titel van hertog van Lotharingen⁸⁴. De 12de eeuw is ook een periode tijdens dewelke de hertogen geregeld in conflict komen met hun burenen. Dit wordt o.a. geïllustreerd door de zgn. *Grimbergse oorlog* (na 1130 – 1159). Tijdens deze woelige tijd richt de hertog van Brabant o.a. de motte van Vilvoorde op als tegenhanger van de *Borcht* van Grimbergen, het bolwerk bij uitstrek van de machtige familie Berthout. Op andere plaatsen in deze grenszone, zoals bv. in Steenhuffel⁸⁵ en Londerzeel⁸⁶, verrijzen gelijkaardige versterkingen. De *Borcht* van Grimbergen werd in 1159 definitief verwoest.

Ten zuiden van Gaasbeek heeft de hertog een conflict met de graaf van Henegouwen en verliest hij o.a. Enghien (Edingen). Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat hij tijdens deze periode, net zoals zijn opponent, een of meerdere mottes laat optrekken in deze grensstreek⁸⁷. De graaf van Henegouwen liet bv. een imposant mottecomplex bouwen te Braine-le-Château (Kasteelbrakel, prov. Waals-Brabant)⁸⁸ en had leenheren die een dergelijke versterking bezaten zoals bv. te Halle (motte van Nederem)⁸⁹. De vrij uitzonderlijke oppervlakte die de versterking van Gaasbeek beslaat, laat vermoeden dat deze in opdracht van de hertog zelf werd gerealiseerd en niet door iemand van de lagere adel. Door het oprichten van de motte toonde de hertog zijn aanwezigheid in het geusurpeerde territorium en bevestigde hij op een symbolische wijze zijn status en macht. Tevens beschikte hij over een belangrijke versterking tegen mogelijke invallen van

de graaf van Henegouwen. De mottes van Sint-Kwintens-Lennik⁹⁰ en van Sint-Martens-Lennik kunnen ongetwijfeld in het kader van dezelfde strategie gezien worden. Alphonse Wauters hecht niet veel belang aan deze grensverdediging en schrijft hierover het volgende: « *Ces Etats n'étaient défendus, de ce côté, que par un petit nombre de résidences féodales de peu d'importance; en quelques heures, les Flamands et les Hennuyers, qui obéissaient alors aux mêmes princes, pouvaient s'avancer de Ninove, d'Enghien et de Hal, jusqu'aux portes de Bruxelles* »⁹¹. De auteur minimaliseert hier duidelijk het aantal en de rol van de mottes, die hij feodale residenties noemt en ziet de oprichting van het kasteel van Gaasbeek als het alternatief om de opdringerige burenen tegen te houden. Bij het overlijden van hertog Hendrik I in 1236 bleek Gaasbeek voldoende belangrijk⁹² opdat Godfried van Leuven, broer van de nieuwe hertog, het als centrum van één van de belangrijkste Brabantse heerlijkheden (het '*Land van Gaasbeek*') liet uitbouwen. De aanwezigheid van één van de grootste mottes in Vlaams-Brabant is ongetwijfeld niet toevallig en we vermoeden dan ook dat het belang van Gaasbeek veel vroeger opklimt dan de oprichting van het *Land van Gaasbeek* in 1236. Men kan zich verder ook de vraag stellen of het toeval is dat Godfried van Leuven naast Gaasbeek ook heer van Zoutleeuw was⁹³ en net ook hier een motte⁹⁴ stond van hetzelfde kaliber als deze van Gaasbeek. Gaat het hier niet om een weldoordachte politieke tactiek?

Vanaf de 13de eeuw wordt de tendens om mottes op te richten stilaan achterwege gelaten en verschijnen andere versterkingsvormen. Dit kan enigszins verklaard worden door het feit dat men bij het bouwen van stenen constructies op een motte vaak met zettingproblemen te maken kreeg, alsook door een toenemende behoefte aan wooncomfort⁹⁵. De bouw van een nieuw kasteel te Gaasbeek bij de oprichting van het *Land van Gaasbeek* in 1236 past dus volledig in deze evolutie. We vermoeden dat de motte haar belang verloor na de bouw van het kasteel. Dit sluit echter niet uit dat ze nog als een soort van vooruitgeschoven versterking kon gebruikt worden.

Bij de bouw van het kasteel van Gaasbeek werd een nieuwe locatie uitgekozen, net zoals dit o.a. te Steenhuffel (gem. Londerzeel, prov. Vlaams-Brabant)⁹⁶, Enghien (prov. Henegouwen)⁹⁷ en Bouillon (prov. Luxemburg)⁹⁸

⁸⁴ Avonds 1989, 44.

⁸⁵ Van Bellingen (red.)(in voorbereiding).

⁸⁶ Dewilde *et al.* 1994.

⁸⁷ Des Marez 1913.

⁸⁸ Borremans 1981, 203.

⁸⁹ Borremans 1979, 114-116.

⁹⁰ Te Sint-Kwintens-Lennik bevond zich waarschijnlijk een motte die op het einde van de 19de eeuw als tumulus werd gepubliceerd (de Loë 1891, 404-407) maar duidelijk kleiner was dan de motte van Gaasbeek.

⁹¹ Wauters 1855 (1971), 204.

⁹² De meeste auteurs zijn de mening toegedaan dat Gaasbeek voor de oprichting van het '*Land van Gaasbeek*' in 1236 slechts een 'verwaarloosbaar' gehucht van Lennik was.

⁹³ Van den Weghe 1931, 78.

⁹⁴ Verbeeck 1993, 34-35; Verbeeck 1994, 34-35; Claes 2001-2002, dl. 3, 266-277.

⁹⁵ Janssen & Hupperetz 1996, 51.

⁹⁶ Van Bellingen (red.)(in voorbereiding).

⁹⁷ Ubregts 1986, 215-216.

⁹⁸ Matthys 1978b; Matthys 1991, 226-230; De Meulemeester & Matthys 2000, 35-36.

gebeurde⁹⁹. De keuze van het plateau voor de inplanting van de versterking leverde ongetwijfeld een aantal defensieve voordelen op.

In Gaasbeek beschikken we over een aantal historische gegevens die laten vermoeden dat de eerste burcht omstreeks 1236 werd opgetrokken. Toch is het noodzakelijk om te kijken of de sporen die op het terrein werden aangetroffen bij deze datum kunnen aansluiten. De eerste structuur die te Gaasbeek werd onderzocht en waarvan we aannemen dat ze tot het stratigrafisch oudste kasteel behoorde, is de noordoostelijke hoektoren. Het is een perfect ronde toren met een diameter van 7,12 m en opgetrokken uit arkose en een weinig kwartsiet. Wanneer we een reeks archeologisch onderzochte kastelen bekijken stellen we vast dat ronde torens in natuursteen frequent voorkomen tijdens de 13de eeuw. Dit is o.a. het geval in Diest (prov. Vlaams-Brabant)¹⁰⁰, Corroy-le-Château (stad Gembloux, prov. Namen)¹⁰¹, Flobecq (Vloesberg, prov. Henegouwen)¹⁰² en het kasteel van Selles te Cambrai (Kamerijk, dep. Nord, Frankrijk)¹⁰³.

Aansluitend op de circulaire toren konden twee kleine delen van de ringmuur onderzocht worden. Deze werden tegen de toren aangebouwd, weliswaar tijdens eenzelfde bouwcampagne. Deze onderzochte muursegmenten waren uit dezelfde materialen opgetrokken. Bij de oprichting werd er gekozen voor een fundering op spaarbogen. Funderingen op grondbogen, waarvan we de stiepen terugvonden, komen in onze gewesten voor vanaf de 12de eeuw. Deze constructiewijze werd o.a. toegepast bij omheiningmuren van mottes (bv. Londerzeel)¹⁰⁴, bij talrijke stadsomwallingen (o.a. Brussel¹⁰⁵, Halle¹⁰⁶, Leuven¹⁰⁷ en Binche¹⁰⁸) en in een aantal kastelen zoals de burcht van de hertogen van Brabant te Tervuren¹⁰⁹. Een niet te onderschatten voordeel bij het gebruik van grondbogen is dat men heel wat stenen uitspaart en qua stevigheid niets hoeft in te boeten. Voor de aanvaller is het gemakkelijker een volle muur te ondergraven in plaats van een overwelfde ruimte, die enkel gedestabiliseerd kan worden wanneer men de exacte ligging van de steunpijlers kent. Om een stuk van de walmuur te vernielen moeten de schoten dan ook op de juiste plaats terechtkomen, aangezien de muur uit twee verschillende delen bestaat en de beschadiging van de vulmuur geen gevolgen heeft voor de structuur van de pijlers en de bogen

waarop de weergang rust. Na het bouwen van de ringmuur op de rand van het plateau werd de zone tussen de muur en de natuurlijke helling opgevuld met leem afkomstig van de top van het plateau, die bij deze gelegenheid waarschijnlijk werd genivelleerd.

Ondanks het feit dat tot op heden slechts een klein percentage van de primitieve burcht kon onderzocht worden menen we dat ze tot het type van de polygonale kastelen kan gerekend worden. Heel wat veelhoekige burchten lijken te zijn ontstaan uit een feodale motte waar rond een omheiningmuur werd gebouwd en waarvan men vervolgens de motteheuvel aftopte. Voorbeelden hiervan kennen we o.a. te Viane (Stad Geraardsbergen, prov. Oost-Vlaanderen)¹¹⁰ en te Bommersheim (Stad Oberursel-Bommersheim, Hochtaunuskreis, Duitsland)¹¹¹.

Niet alle polygonale burchten hadden een motte als voorloper. Dit werd o.a. vastgesteld te Steenhuffel (gem. Londerzeel, prov. Vlaams-Brabant)¹¹², te Montfoort (Nederland)¹¹³ en te Bentheim (Duitsland)¹¹⁴. De morfologie van dit laatste kasteel, dat deels door de bisschop van Utrecht werd opgetrokken, werd in sterke mate bepaald door de rots waarop het complex werd gebouwd. Dit geldt trouwens ook voor een aantal polygonale burchten in Wales die er door lokale heren werden opgericht¹¹⁵ (bv. Mor Graig Castle en Ewloe Castle). We denken dat de veronderstelde veelhoekige vorm van Gaasbeek eveneens werd bepaald door de morfologie van de uitloper van het plateau dat men uitkoos voor de bouw van de burcht. Tot op heden werden er te Gaasbeek ook geen concrete aanwijzingen gevonden die erop zouden kunnen wijzen dat er zich eerder op het plateau een motte zou bevonden hebben.

⁹⁹ In andere gevallen werd een nieuwe burcht op de plaats van de motte gebouwd, zoals bv. te Londerzeel (Dewilde *et al.* 1994), of te Flobecq (Matthys 1978a).

¹⁰⁰ Roosens & Vynckier 1982, 122-123, fig. 70.

¹⁰¹ Ubregts 1978, 44-45, fig. 8.

¹⁰² Matthys 1978a.

¹⁰³ Deloffre 1993, XLIX.

¹⁰⁴ Janse 1965, 111; Dewilde *et al.* 1994, 176.

¹⁰⁵ Martiny 1992, 66-67; Blanquart *et al.* 2001; Demeter 2002.

¹⁰⁶ Borremans & Taelman 1994, 24; De Mayer, Van Bellingen & Doperé 2004.

¹⁰⁷ Janse 1975, 18; De Maesschalck 2002, 71-73.

¹⁰⁸ Dehon 1998, 47.

¹⁰⁹ De Meulemeester & Dewilde 1986, 126.

¹¹⁰ Borremans 1982, 87-88.

¹¹¹ Friedrich 2000, 84-85.

¹¹² Van Bellingen (red.) (in voorbereiding).

¹¹³ Renaud 1973, 442.

¹¹⁴ Janssen 1996, 47.

¹¹⁵ Cathcart King 1988, 134-135.

Het feit dat men bij de polygonale burchten rechte muursegmenten heeft bood een aantal voordelen in vergelijking met ronde kastelen. Op defensief vlak heeft men de mogelijkheid om flankerend vuur te gebruiken¹¹⁶ en naar het wooncomfort toe is het makkelijker om woonvleugels tegen de ringmuur aan te bouwen¹¹⁷. In tegenstelling tot de motte, waarbij het woongedeelte zich op het neerhof bevond, werden bij de polygonale burcht het representatief woon- en ontvangstgebouw (zaal of *aula*), een kamer (*camera*), een kapel (*capella*) en een toren binnen eenzelfde omheining samengebracht¹¹⁸. De muurtjes die in de noordoostelijke hoek van het kasteel van Gaasbeek werden gevonden kunnen eventueel als een onderdeel van dergelijke vertrekken aanzien worden.

Over de binneninrichting van de burcht, die we aan de graven van Leuven mogen toeschrijven, kon omwille van de zeer beperkte ruimte die voor het onderzoek in aanmerking kwam, nog maar weinig informatie ingewonnen worden. Wel lijkt het duidelijk dat minimaal twee bouwfases te onderscheiden zijn. De oostelijke sector blijkt een eerder artisanale functie vervuld te hebben, getuige hiervan de twee (brood)ovens die we tot op heden ontdekten. Of het bakhuis zich net naast de keukens bevond, zoals we dit o.a. kennen uit Sandal Castle (Yorkshire, Groot-Brittannië)¹¹⁹, kon niet achterhaald worden. Slachtafval werd er nog niet gevonden en uit de weliswaar 16de-eeuwse inboedelbeschrijving van het kasteel, na de terechtstelling van Lamoraal van Egmont, blijkt dat de keukens zich in de 16de eeuw in een andere kasteelvleugel bevonden. Een herschikken van de functie van bepaalde ruimten kan natuurlijk altijd hebben plaatsgevonden.

Over de betekenis van de paalsporen die in de noordoostelijke sector werden aange-

troffen tasten we voorlopig nog in het duister. Gaat het hier om kleine houten gebouwtjes die deel uitmaakten van de eerste fase van het kasteel of gaat het om een tijdelijk onderkomen voor de bouwvakkers die de burcht optrokken, zoals men dit o.a. in de versterking van Montauban te Buzenol (gem. Etalle, prov. Luxemburg)¹²⁰, in Sandal Castle en in Porchester (Groot-Brittannië) vaststelde¹²¹?

Algemeen wordt aangenomen dat de primitieve burcht van Gaasbeek in opdracht van Godfried van Leuven, de broer van de hertog van Brabant, werd gebouwd of met andere woorden door iemand met de hoogste sociale status, de topadel. Onderzoek in Nederland heeft uitgewezen dat de polygonale burchten, die qua verdedigbaarheid, wooncomfort¹²² en prestige tot de meest ontwikkelde bouwwerken van hun tijd werden gerekend, in de 13de eeuw zeer vaak door de hoge adel werden opgericht¹²³ en dat in Zuid-Oost-Nederland de graaf van Gelre hierbij het voortouw nam.

Tijdens de opgravingen werd er ook aandacht besteed aan het nemen van stalen voor archeozoologisch en paleobotanisch onderzoek. Uit de allereerste resultaten van het botonderzoek en de visresten¹²⁴ blijkt dat men in het 13de-eeuwse Gaasbeek naast varken o.a. patrijs, gans, haan en kip at en men een voorliefde had voor jonge, malse diertjes. Opvallend is ook dat het aangetroffen botmateriaal afval is dat na een maaltijd op de borden bleef liggen en dat gedeelten zoals stukken schedel, grote botten, poten of hoeven, die bij de bereiding van de maaltijd werden verwijderd, tot vandaag totaal afwezig zijn. Naast vlees werd er ook vis genuttigd. Uit een eerste snelle blik op de gezeefde stalen blijkt dat ongeveer de helft uit zeevis, vnl. haring en schelvis bestaat. De andere helft van de vistoevoer kwam uit zoetwater. Door de visvangst in beken, rivieren of vijvers in de buurt kon men snoek, baars en karperachtigen op de kasteeltafel serveren. De uitzonderlijk goede bewaring van het dierlijk materiaal in het kasteel van Gaasbeek wordt geïllustreerd door de gevonden schubben van baars en van karperachtigen. Deze uiterst fragiele resten zijn op veel andere vindplaatsen totaal vergaan. Het feit dat we resten van zeevis, patrijs en jonge vogeltjes aantreffen wijst op een rijke tafel waarvan de gewone man slechts kon dromen. Het vormt eens te meer een bewijs dat de hoge status van de kasteelbewoners aantoonde.

¹¹⁶ Janssen 1996, 50; Janssen & Hupperetz 1996, 52.

¹¹⁷ Bij een aantal polygonale kastelen werd centraal op het binnenplein een woontoren voorzien. Over het feit of dit ook in Gaasbeek het geval was kon nog geen informatie worden ingewonnen.

¹¹⁸ Janssen 1996, 47.

¹¹⁹ Kenyon 1990, 143, fig. 7.2.

¹²⁰ De Meulemeester, Larbalestrier & Bossicard 2004, 15-16.

¹²¹ Kenyon 1990, 164.

¹²² Meer gegevens omtrent het militaire en comfortgerichte aspect van het kasteel kan men o.a. vinden in De Meulemeester *et al.* 2002.

¹²³ Janssen 1996, 55-56.

¹²⁴ Deze voorlopige, archeozoologische resultaten werden ons op 11 augustus 1998 medegedeeld door Dr. Anton Ervynck (VIOE) en Luc Muylaert (VIOE), waarvoor onze dank.

In het graafschap Henegouwen blijken de oudste polygonale burchten vanaf de 12de eeuw te ontstaan. Het kasteel van Le Quesnoy (Nord, Frankrijk) zou al in 1160 deze vorm hebben aangenomen¹²⁵. In Nederland worden de meeste voorbeelden opgetrokken in de periode 1260-1280, bv. Montfo(o)rt (omstreeks 1265)¹²⁶ en Vianen (voor 1271)¹²⁷. Wat Gaasbeek betreft kunnen we stellen dat de bouw na 1236, de oprichting van het *Land van Gaasbeek* plaatsgreep. De oudste, archeologische vondsten die we tot op heden op de site aantreffen bestaan uit een aantal grijze aardewerkscherven, enkele stukjes van een hoogversierde kruik met bloemmotief¹²⁸ en een zilveren deniertje uit de periode 1235-1280. We zijn bijgevolg geneigd om, onder voorbehoud, de oprichting van het kasteel van Gaasbeek omstreeks het midden van de 13de eeuw te plaatsen, een datering die aansluit bij de gekende historische gegevens.

Zoals de geschreven bronnen voldoende laten doorschemeren werd het kasteel van Godfried van Leuven in 1388 door de Brusselaars belegerd, ingenomen en totaal verwoest. Op het terrein kunnen een aantal brandsporen op basis van de weinige ceramiekvondsten eventueel in verband gebracht worden met deze zwarte bladzijde uit de Gaasbeekse geschiedenis. Ondanks het verzet van verschillende Brabantse steden kreeg Sweder van Abcoude korte tijd later de toestemming om zijn bolwerk opnieuw op te trekken. Hierbij bleef de polygonale vorm van de primitieve burcht behouden. Het is mogelijk dat het plateau tijdens deze bouwwerken lichtjes werd uitgebreid, door tegen de primitieve burchtheuvel een aantal kelders aan te bouwen. Het is opvallend dat de kelders zeer diep zijn (meer dan 7 m voor de diepste) en op twee niveaus werden aangelegd. Dit lijkt ons voor laatmiddeleeuwse gebouwen in het westen van de provincie Vlaams-Brabant zeker niet alledaags. Deze werkwijze kan enorm veel graafwerk bespaard hebben en de bouwers de gelegenheid gegeven hebben om korte tijd na de verwoesting van de burcht van Godfried van Leuven en de toelating van de hertogin te starten met de wederopbouw van het kasteel. De oprichting van een polygonale burcht omstreeks 1400 kan vrij laat lijken¹²⁹. Desondanks blijkt men in het zuiden van het hertogdom Brabant vrij lang aan deze vorm te hebben vastgehouden. Dit bleek eerder o.a. ook bij het kasteel van Horst te Sint-Pieters-Rode¹³⁰ en

bij het kasteel Diepensteyn te Steenhuffel. Wat Gaasbeek betreft zal de vorm van het plateau waarop de nieuwe hoogteburcht werd opgetrokken wel een doorslaggevend argument geweest zijn.

In tegenstelling tot de 13de-eeuwse burcht die voornamelijk in arkose was gebouwd¹³¹ werd het nieuwe complex opgetrokken in baksteen. Dit materiaal werd in het zuiden van het hertogdom Brabant vrij courant gebruikt vanaf de tweede helft van de 13de eeuw, bv. te Londerzeel¹³² en Steenhuffel (kasteel van Diepensteyn)¹³³. Tegen bijna alle segmenten van de polygonale ringmuur werden gebouwen opgericht, die vaak onderkelderd waren, en op de hoeken werden D-vormige torens aangebracht. Heel wat sporen van de primitieve burcht gingen tijdens deze bouwcampagne onherroepelijk verloren. Een gedeelte van de al onderzochte oostelijke zone blijkt in navolging van het eerste kasteel een artisanale functie gehad te hebben. Over de bovenbouw van de constructies in de onderzochte sector zijn we zeer slecht ingelicht omwille van het feit dat deze tijdens de diverse 16de- en 17de-eeuwse beschietingen volledig werden vernield. Afgaande op postmiddeleeuwse geschreven bronnen menen we te kunnen afleiden dat de woongedeelten van de kasteelheer zich eerder in de westelijke vleugel bevonden.

In de 16de eeuw kwamen onze gewesten volop in de ban van de renaissance. Machtige heren en rijke handelaars konden niet nalaten om nieuwe kastelen en stadswoningen op te trekken of hun residenties te verbouwen in de nieuwe stijl. Een residentie

¹²⁵ Deloffre 1993, XLIX.

¹²⁶ Renaud 1973, 449; Janssen 1996, 52; Janssen & Hupperetz 1996, 53 (in dit laatste werk wordt het jaar 1260 vermeld).

¹²⁷ Janssen 1996, 51.

¹²⁸ Gelijkaardige kruiken komen op verscheidene sites in het voormalige hertogdom Brabant voor. Dit is o.a. het geval in de abdij van Dieleghem te Jette (Matthys 1968-1969, 52-53, fig. 24), in Brussel (Siebrand *et al.* 2001, 140-141, fig. 104) en in Mechelen (De Poorter 2001, 18, fig. 13). De productie van het hoogversierd aardewerk in Brabant, waarvan pottenbakkersafval gekend is uit Mechelen, wordt doorgaans tussen 1225 en 1350 gedateerd.

¹²⁹ Het kasteel van Te Nesse (Nedersticht (Utrecht), Nederland) wordt op historische gronden omstreeks 1340 gedateerd en afgedaan als 'ronduit ouderwets' (Janssen 1996, 52).

¹³⁰ Declercq *et al.* 2002, 64; François & Lodewijckx 2003.

¹³¹ In de streek rond Gaasbeek bleef men lange tijd vasthouden aan het gebruik van natuursteen. De burcht te Halle werd in de 14de eeuw met dezelfde materialen gebouwd door de graaf van Henegouwen (De Mayer & Van Bellingen 2004, 62-66; Doperé 2004). De nabijheid van de ontginningsgebieden van deze steen zal hier wel een invloed gehad hebben.

¹³² Dewilde *et al.* 1994, 177.

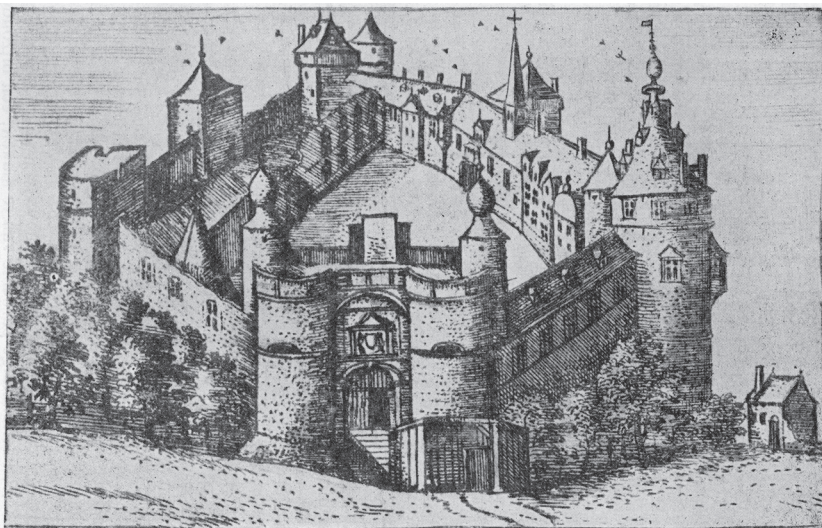
¹³³ Van Bellingen (red.) (in voorbereiding).

voor belangrijke figuren als de graven van Egmont die toen Gaasbeek bezaten, vervulde zowel in politiek, sociaal en militair opzicht een belangrijke functie. Het moest dienen als versterking, maar tevens ook de hoge status van zijn bewoners uitstralen en geschikt zijn voor grootse ontvangsten. Men woonde in een comfortabel, al dan niet verbouwd paleisachtig kasteel. De verdediging verplaatste men naar een uitgebreide verdedigingsgordel rondom het kasteel. Wat Gaasbeek betreft mogen we ervan uit gaan dat de laatmiddeleeuwse kern behouden bleef en dat de constructies enkel werden verbouwd. Dit sluit niet uit dat er een aantal nieuwe constructies werden opgetrokken, zoals bv. de Karel V-toren. Dat comfort het blijkbaar haalde op het militaire aspect van de burcht kan o.a. aangetoond worden aan de hand van de eerder geciteerde verruiming van de Farnesetoren, de dichtgemaakte ramen en/of schietgaten in toren 1, alsook het aanbrengen van een beschilderde haard in dezelfde ruimte. De architecturale elementen en de kachelovennisfragmenten tonen eveneens aan dat de kasteelbewoners van luxe hielden. Het primeren van comfort was in de 16de-eeuwse kastelen een algemeen verspreid verschijnsel. De militaire ontwikkeling waarbij de artillerie een vooraanstaande

rol ging spelen en het belangrijker was om over voldoende inzicht te beschikken om een leger in een veldslag te leiden dan een kasteel te kunnen verdedigen¹³⁴ is hierbij een niet te onderschatten factor geweest. Of men tijdens deze periode rond het kasteel ook nieuwe defensieve elementen (bv. het 'bastion' dat door M. Van Hemelrijck werd vermeld¹³⁵ of grachten en wallen) oprichtte, zoals dit o.a. op verschillende plaatsen in de Noordelijke Nederlanden werd toegepast¹³⁶, werd tot op heden niet onderzocht.

De bestaande iconografie van het kasteel, die vooral vanaf het begin van de 17de eeuw tot stand kwam, toont bijna uitsluitend de burcht gezien vanuit het westen. Een van de uitzonderingen hierop vormt het gezicht van J.-B. Gramaye uit 1606 (fig. 37). Dit houdt in dat de archeologisch onderzochte zone zelden of nooit op deze documenten wordt afgebeeld. Desondanks hebben we op basis van de opgegraven structuren, de teruggevonden architectonische elementen, de vermoedelijke gelijkenis met de zgn. Karel V-toren en de weinige gegevens die uit de iconografie konden worden geput een poging ondernomen om tot een reconstructie van deze kasteelvleugel, in haar 16de-eeuwse toestand, te komen (fig. 38)¹³⁷. We zijn er echter van overtuigd dat wijzigingen en/of aanvullingen noodzakelijk en/of wenselijk kunnen zijn, o.a. aan de daken en het aantal ramen, deuren, dakkapellen en erkers.

Ondanks het feit dat het kasteel van Gaasbeek tijdens de 16de en de 17de eeuw talrijke keren werd belegerd en ingenomen kon het telkens uit zijn as verrijzen. Voor de onderzochte, oostelijke sector blijken de beschietingen van 1695 er teveel aan geweest te zijn. De hele vleugel werd platgeschoten en het duurde een hele tijd vooraleer Alexandre-Louis Scockaert het initiatief nam om het puin op te ruimen. De gracht, de kelders die geen nut meer hadden en het binnenplein werden hierbij als stortzone uitgekozen. Volgens enkele historische bronnen startte men met deze activiteiten in 1714. De aanwezigheid van een hele reeks flessen in de onderste vulling van een traptoren blijkt echter aan te tonen dat deze werkzaamheden later gebeurden of in ieder geval een heel lange periode in beslag namen. Tijdens de 18de eeuw gebeuren er weinig bouwwerken in het kasteel. We nemen aan dat de zone van de verdwenen gebouwen sindsdien een

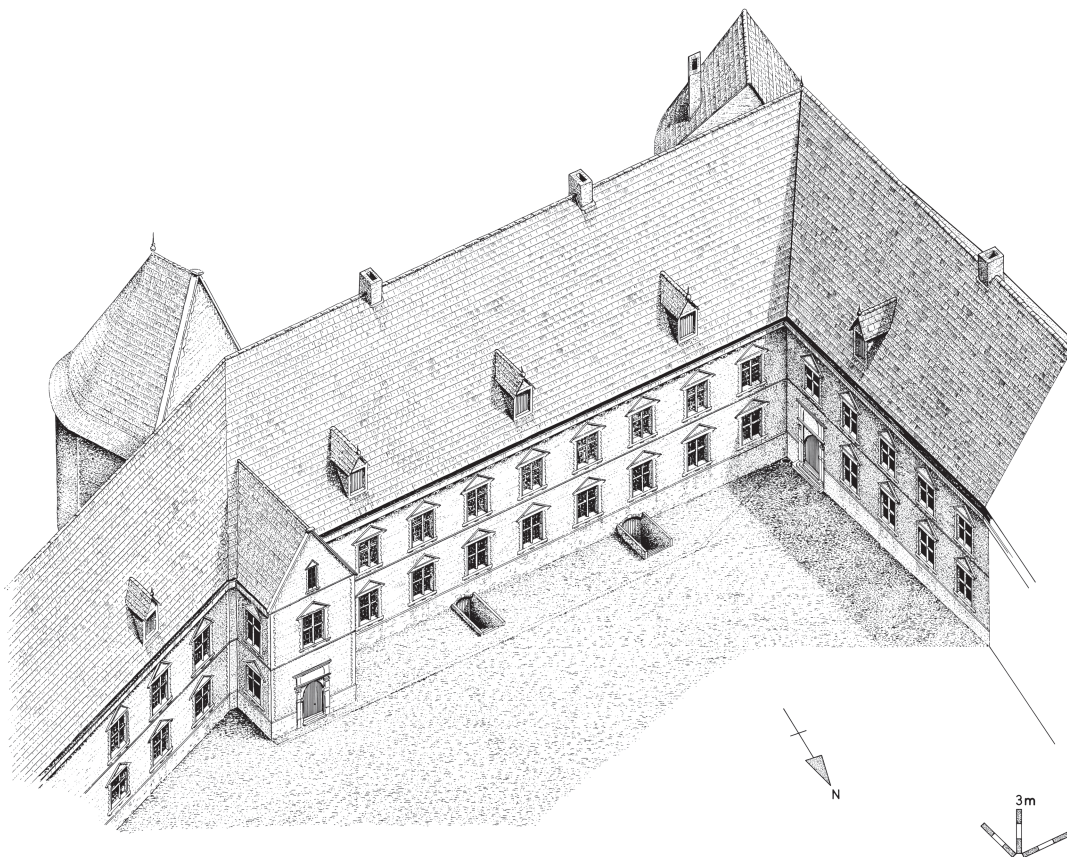
37 *Het kasteel van Gaasbeek omstreeks 1606 volgens J.B. Gramaye.*
Le château de Gaasbeek vers 1606 par J.B. Gramaye.

¹³⁴ Pounds 1990, 249.

¹³⁵ Van Hemelrijck 1950, 114.

¹³⁶ Janssen, Hoekstra & Olde Meierink 2000.

¹³⁷ We wensen langs deze weg Marc Van Meenen (tekenaar VIOE) van harte te danken voor het uitwerken van deze tekening.

38 *Reconstructie van de zuidoostelijke kasteelvleugel omstreeks het midden van de 16de eeuw (tekening Marc Van Meenen, VIOE).*

Reconstitution de l'aile sud-est du château vers le milieu du 16ème siècle (dessin Marc Van Meenen, VIOE).

deel vormt van het binnenplein, dat bij de laat-19de-eeuwse restauratiewerken in een Frans geïnspireerde tuin werd herschapen.

RÉSUMÉ

Le château de Gaasbeek (commune de Lennik, province de Brabant flamand): le secteur oriental.

Rapport intermédiaire 1996-2000

Synthèse et premières réflexions¹³⁸

Situé au coeur du Pajottenland, entre Bruxelles, Halle (Hal) et Ninove, le village de Gaasbeek est principalement connu du grand public par la présence d'une forteresse médiévale (fig. 1). L'édifice fait partie du patrimoine du Ministère de la Communauté flamande. En 1992 la Division des Bâtiments, qui gère le monument classé, prit l'initiative

de le restaurer. Prévenu par le conservateur du château, l'Institut pour le Patrimoine archéologique (IAP - actuellement VIOE) entreprit des contrôles de chantier lors des différentes phases de restauration. Grâce à la bienveillance de la Division des Bâtiments, un archéologue a pu être engagé pendant deux périodes de six mois afin de suivre les travaux et d'effectuer des fouilles préventives. Celles-ci ont été principalement concentrées dans la partie orientale du château (fig. 2).

Les origines du château de Gaasbeek doivent être cherchées dans la vallée du Molenbeek (fig. 3). En effet, un certain nombre de sources cartographiques révèlent, à environ 400 mètres à l'ouest du château, les traces d'une grande motte féodale (fig. 4 et 5), aujourd'hui disparue. D'après les plans cadastraux du 19ème siècle, la motte avait un diamètre d'environ 85 mètres et le fossé une largeur d'environ 25 à 35 mètres. Des traces d'une basse-cour n'apparaissent pas

¹³⁸ Graag maken we hier van de gelegenheid gebruik om aan de heren Jean-François Béchaimont (leraar Romaanse talen aan het Collège Saint Michel te Etterbeek) en Bruno Lepinois (leraar Germaanse talen aan het Athénée royal te Koekelberg) onze erkentelijkheid te betuigen voor het nalezen van deze Franse tekst.

sur les cartes, mais un passage dans la partie orientale des douves nous laisse supposer qu'elle pouvait se situer dans les environs de la dite '*maison du bailli*'. La motte fut rasée vers 1870 et des fouilles archéologiques n'y furent jamais effectuées. Afin de se faire une idée de la datation de ce monument féodal, il est nécessaire de se plonger un instant dans l'histoire de cette partie du duché de Brabant. Plusieurs sources historiques démontrent qu'au haut moyen âge le village de Gaasbeek faisait partie des domaines de l'abbaye de Nivelles. A partir du début du 11ème siècle le comte Lambert Ier de Leuven (Louvain) (1003-1015) se comporte de plus en plus comme tuteur de l'abbaye et de ses domaines. Pendant la même période (vers l'an mil) apparaissent entre la Loire et le Rhin les premières mottes féodales. Les mottes les plus anciennes connues en Flandre ne semblent remonter qu'au dernier quart du 11ème siècle. Parmi les exemples les plus anciens en Brabant, étudiés archéologiquement, nous trouvons les mottes de Grimbergen et de Diest. A partir du début du 12ème siècle les mottes féodales deviennent des éléments plus familiers dans le paysage. Le 13 mai 1106 Godfroid Ier le Barbu, comte de Leuven (Louvain), reçoit le titre de duc de Lotharingie de l'empereur Henri V. Le 12ème siècle est également la période durant laquelle les ducs entrent en conflit avec leurs voisins. Ceci est entre autres illustré par la *Guerre de Grimbergen* (après 1130 - 1159). Pendant cette époque mouvementée, le duc de Brabant construit par exemple une motte à Vilvorde (Vilvorde) comme pendant de la fortification (le *Borch*) à Grimbergen, bastion par excellence de la puissante famille Berthout. En d'autres endroits dans cette même région frontalière, des mottes apparaissent entre autres à Steenhuffel et à Londerzeel. Le *Borch* de Grimbergen fut définitivement détruit en 1159.

Au sud de Gaasbeek, le duc entre en conflit avec le comte de Hainaut et perd entre autres Enghien. Il est donc très probable qu'à cette époque le duc fait construire, comme son opposant, une ou plusieurs mottes dans cette région frontalière. Le comte de Hainaut ou ses vassaux possédait un important complexe de mottes à Braine-le-Château et à Halle (Hal) (motte de Nederem). La superficie exceptionnelle de la fortification de Gaasbeek fait supposer qu'elle fut construite sur ordre du duc lui-même ou de son entourage immédiat et non par quelqu'un de la noblesse

inférieure. En construisant cette motte, le duc montrait sa présence dans ce territoire usurpé et affirmait d'une façon symbolique son statut et son pouvoir. En même temps, il possédait une importante fortification contre d'éventuelles attaques du comte de Hainaut. Les mottes de Sint-Kwintens-Lennik (Lennik Saint-Quentin) et de Sint-Martens-Lennik (Lennik Saint-Martin) peuvent être interprétées comme faisant partie de la même stratégie. Alphonse Wauters n'attachait que peu d'importance à cette ligne de défense de la frontière et écrivait: « *Ces Etats n'étaient défendus, de ce côté, que par un petit nombre de résidences féodales de peu d'importance; en quelques heures, les Flamands et les Hennuyers, qui obéissaient alors aux mêmes princes, pouvaient s'avancer de Ninove, d'Enghien et de Hal, jusqu'aux portes de Bruxelles* ». L'auteur minimise ici très clairement le nombre et le rôle des mottes qu'il considère uniquement comme des résidences féodales et il ne voit que l'érection du château de Gaasbeek comme moyen d'arrêter les voisins trop importuns. Au moment du décès du duc Henri Ier en 1236, Gaasbeek paraît être assez important pour que Godfroid de Leuven (Louvain), frère du nouveau duc, en fasse le centre d'une des plus importantes seigneuries du Brabant (le '*Pays de Gaasbeek*'). La présence d'une des plus importantes mottes du Brabant flamand n'est probablement pas fortuite et nous sommes persuadés que l'importance de Gaasbeek remonte plus loin dans le passé que la fondation du *Pays de Gaasbeek* en 1236. On peut également s'interroger s'il est dû au hasard que Godfroid de Leuven (Louvain) héritait, en même temps que le titre de seigneur de Gaasbeek, de terres dans la région de Zoutleeuw (Léau) où se trouvait également une motte de même ordre que celle de Gaasbeek. Ne s'agit-il pas d'une politique bien réfléchie ?

A partir du 13ème siècle, la tendance de construire des mottes commence à disparaître et de nouvelles formes de fortifications apparaissent. Ceci peut être partiellement expliqué par le fait que des constructions en pierre sur une motte provoquaient des problèmes de stabilité et qu'on connaissait une nécessité croissante du confort de l'habitat. La construction du nouveau château et la fondation du *Pays de Gaasbeek* en 1236 cadrent donc parfaitement avec cette évolution. Nous supposons que l'importance de la motte disparut après la construction du

château. Il n'est pas exclu qu'elle ait pu être utilisée comme une défense avancée.

Au moment de la construction du château de Gaasbeek, on choisit une nouvelle localisation, comme c'est par exemple le cas à Steenhuffel, Enghien et Bouillon. Le choix du plateau pour l'implantation d'une nouvelle forteresse offrait certainement des avantages défensifs.

A Gaasbeek nous disposons de quelques données historiques qui suggèrent que le premier château fort fut érigé vers 1236. Il est cependant indispensable de vérifier les données archéologiques afin de confirmer cette date. La première structure, qui fut étudiée à Gaasbeek et dont nous pensons qu'elle appartient à la première phase de construction, est une tour d'angle dans la partie nord-est du complexe. Il s'agit d'une tour parfaitement circulaire (fig. 12) avec un diamètre de 7,12 mètres et érigée en arkose. Quand nous consultons les données concernant quelques châteaux fouillés, nous constatons que des tours circulaires en pierre naturelle apparaissent fréquemment au 13ème siècle. C'est, par exemple, le cas à Diest (province de Brabant flamand), Corroy-le-Château (ville de Gembloux, province de Namur), Flobecq (province de Hainaut) et le château de Selles à Cambrai (département du Nord, France).

S'adossant contre la tour circulaire nous avons pu étudier deux tronçons du mur d'enceinte (fig. 14). Ces éléments furent construits dans les mêmes matériaux et pendant la même phase de construction que la tour d'angle. Lors de la construction on opta pour des fondations sur arcades. Des soubassements sur arcades, dont nous avons retrouvés les piliers, apparaissent fréquemment à partir du 12ème siècle. Cette technique de construction était de rigueur entre autres pour les murailles construites sur des mottes (par exemple à Londerzeel), pour de multiples enceintes de ville (entre autres à Bruxelles, Halle (Hal), Leuven (Louvain) et Binche) et dans un certain nombre de châteaux (par exemple le château des ducs de Brabant à Tervuren). Un des avantages majeurs de l'utilisation d'une fondation sur arcade est le fait qu'on ait besoin de beaucoup moins de matériaux de construction et qu'on ne perde aucune solidité. Pour l'attaquant il est plus facile de saper un mur plein qu'un espace voûté, qui ne peut être déstabilisé qu'au moment où on connaît exactement l'emplacement des piliers de soutènement.

Afin de détruire une partie du rempart, les coups doivent arriver au bon endroit, étant donné que le rempart est constitué de deux parties et que l'endommagement du mur de remplissage n'a aucune conséquence pour la structure des piliers et des arcades sur lesquelles repose le chemin de ronde. Après la construction du mur d'enceinte sur le bord du plateau, la zone entre la pente naturelle et le rempart fut comblée avec du limon apporté du sommet du plateau, probablement nivelé à cette occasion.

A ce jour, nous n'avons pu fouiller qu'une partie restreinte du château. Nous pensons cependant que la forteresse primitive appartenait au type des châteaux polygonaux. Beaucoup de châteaux polygonaux se sont développés à partir d'une motte sur laquelle on avait construit un rempart et dont on avait nivelé le sommet. Nous en connaissons entre autres des exemples à Viane (Geraardsbergen (Grammont), province de Flandre orientale) et à Bommersheim (ville de Oberursel-Bommersheim, Hochtaunuskreis, Allemagne).

Il est important de signaler que tous les châteaux polygonaux ne sont pas issus d'une motte. Ceci fut par exemple constaté au château de Diepensteyn à Steenhuffel (commune de Londerzeel, province du Brabant flamand), à Montfoort (Pays-Bas) et à Bentheim (Allemagne). La morphologie de ce dernier édifice, qui fut partiellement construit par l'évêque d'Utrecht, est largement due à la forme du rocher sur lequel le château fut implanté. Un phénomène identique se rencontre au Pays de Galles où des seigneurs locaux construisaient des châteaux polygonaux (par exemple à Mor Graig Castle et à Ewloe Castle). Nous pensons que la forme polygonale de Gaasbeek fut également déterminée par la morphologie du plateau sur lequel le château fut construit. Jusqu'à présent nous n'avons pas encore découvert des indices concrets qui pourraient faire supposer la présence antérieure d'une motte féodale.

Le fait que les châteaux polygonaux possèdent des segments de murs droits donne des avantages vis-à-vis des châteaux circulaires. Sur le point défensif on a la possibilité d'utiliser du feu flanqué et en ce qui concerne le confort de l'habitat il est plus facile d'avoir des murs droits. Contrairement à la motte, où la partie habitée se concentrait souvent dans la basse-cour, les bâtiments représentatifs et d'habitat [une salle (*aula*) – une chambre (*camera*) – une chapelle (*capella*) et une tour] sont rassemblés à l'intérieur d'une

même enceinte. Les murets découverts dans la partie nord-est du château de Gaasbeek (fig. 15) peuvent éventuellement être interprétés comme des éléments de constructions semblables.

En ce qui concerne l'organisation spatiale à l'intérieur de la forteresse nous n'avons pu recueillir que peu d'informations. Ceci est entre autres dû à l'espace limité où nous pouvions fouiller (les zones plantées étant prohibées). Nous pensons néanmoins pouvoir discerner deux phases de constructions. Dans le courant de la seconde phase, le secteur oriental avait probablement un caractère artisanal comme le prouve la présence d'un four (à pain) (fig. 16). Nous n'avons pu constater si le fournil était localisé près des cuisines, comme c'est par exemple le cas à Sandal Castle (Yorkshire, Grande-Bretagne). Des déchets de boucherie ne furent pas trouvés et d'après des inventaires de mobilier, certes datant du 16ème siècle, les cuisines se trouvaient dans l'aile occidentale du château. Une réaffectation a toujours pu avoir lieu.

La fonction des traces de poteaux qui ont été détectées dans la partie nord-est du château reste une énigme qui n'a pas encore pu être résolue. S'agit-il ici de petits bâtiments de la première phase de la forteresse ou est-ce que nous avons à faire à des constructions provisoires utilisées par les ouvriers qui construisaient le château, comme on a pu le constater à Buzenol (commune d'Etalle, province de Luxembourg), à Sandal Castle et à Porchester (Grande-Bretagne) ?

Il est généralement accepté que la forteresse primitive de Gaasbeek fut construite à l'initiative de Godfroid de Leuven (Louvain), frère du duc de Brabant, ou en d'autres mots par quelqu'un d'un rang social très élevé, la haute noblesse. Des recherches effectuées aux Pays-Bas ont démontrées que les châteaux polygonaux, qui du point de vue de la défense et du confort de l'habitat étaient les plus développés de leur temps, ont souvent été construits au 13ème siècle par des membres de la haute noblesse. Dans le sud-est des Pays-Bas, le comte de Gueldre en prit souvent l'initiative.

Lors des fouilles nous avons évidemment pris des prélèvements pour les études archéozoologiques et paléobotaniques. D'après les premiers résultats de l'étude des ossements il semblerait qu'au 13ème siècle les habitants de Gaasbeek consommaient à part du porc entre autres de la perdrix, de l'oie, du coq et du poulet et qu'ils avaient une pré-

férence pour des animaux jeunes et tendres. Il est intéressant de signaler que le matériel osseux recueilli à ce jour est uniquement composé de restes de repas et que des parties comme le crâne, les gros os, les pattes, les sabots et les cornes, qui sont normalement enlevés lors de la préparation font à ce jour défaut. Outre la viande, on mangeait également du poisson. Un premier coup d'œil sur les prélèvements tamisés nous apprend que plus ou moins la moitié de la consommation de poisson était composée de poisson de mer, principalement de hareng et d'aiglefin. L'autre moitié était pêchée dans les ruisseaux, les rivières et les viviers dans les alentours du château. Les espèces qu'on pouvait ainsi présenter sur la table du seigneur étaient le brochet, la perche et différentes sortes de carpes. La conservation exceptionnelle du matériel animal au château de Gaasbeek est illustrée par la présence d'écailles de perches et de carpes. Ces restes extrêmement fragiles ont souvent disparu sur d'autres sites. Le fait que nous avons découvert du poisson de mer, de la perdrix et de jeunes volailles reflète une table riche à laquelle l'homme de la rue ne pouvait que rêver, une preuve de plus du statut élevé du châtelain et de sa famille.

Dans le comté de Hainaut, les plus anciens châteaux du type polygonal semblent remonter au 12ème siècle. Le château du Quesnoy (département du Nord, France) aurait été construit vers 1160. Aux Pays-Bas la plupart des fortifications de ce type furent érigées entre 1260 et 1280. Les châteaux de Montfort (vers 1265) et de Vianen (avant 1271) peuvent servir d'exemple. En ce qui concerne Gaasbeek, nous pouvons affirmer que la construction a eu lieu après la formation du *Pays de Gaasbeek* en 1236. Le matériel archéologique le plus ancien découvert à ce jour sur le site est constitué de quelques fragments de céramiques grises, de quelques tessons d'une cruche en céramique très décorée pourvue d'un motif floral et d'une pièce de monnaie. Il s'agit d'un denier brabançon datant de la période 1235-1280. Nous pensons, par conséquent, pouvoir dater la première forteresse de Gaasbeek vers le milieu du 13ème siècle, une date qui correspond à la date connue par les archives.

Les sources écrites démontrent amplement que la forteresse de Godfroid de Leuven (Louvain) fut assiégée, prise et complètement dévastée par les Bruxellois en 1388, suite à l'agression contre Everard 't Serclaes (fig. 6).

Sur le terrain, quelques traces d'incendie et une série de fragments de céramique pourraient éventuellement être mis en relation avec cette page noire de l'histoire du site. Malgré les protestations de plusieurs villes brabançonnaises, le châtelain Sweder d'Abcoude reçut des dédommagements et l'autorisation de la duchesse Jeanne de reconstruire la forteresse quelque temps après la dévastation. Lors de cette construction on gardera la forme polygonale du château originel. Il est probable que la superficie du plateau fut légèrement agrandie en construisant des caves (fig. 21) contre les pentes du plateau. Il est surprenant de constater que les caves soient très profondes (plus de 7 mètres) et qu'elles aient été aménagées sur deux niveaux. Ceci nous semble assez exceptionnel pour des bâtiments médiévaux dans la partie occidentale du Brabant flamand. Cette méthode de travail aurait eu comme avantage d'épargner des terrassements et de pouvoir commencer très vite la reconstruction de l'édifice.

Comparé aux Pays-Bas du nord la construction d'un château polygonal vers 1400 peut sembler assez tardive. Néanmoins, nous avons l'impression qu'on est resté longtemps fidèle à cette mode dans la partie méridionale du duché de Brabant, comme on a pu le constater au château de Diepensteyn à Steenhuffel et au château de Horst à Sint-Pieters-Rode. En ce qui concerne Gaasbeek, la morphologie du plateau a probablement fortement influencé le choix de ce type de château.

Contrairement à la forteresse du 13ème siècle, qui était construite en arkose, on choisit la brique pour les nouveaux bâtiments. Cette matière est fréquemment utilisée dans le sud du duché de Brabant à partir de la deuxième moitié du 13ème siècle comme le démontrent entre autres des découvertes à Londerzeel et Steenhuffel (château de Diepensteyn). Contre presque toutes les parties du mur d'enceinte on adossait des bâtiments, qui souvent étaient pourvus de caves. Aux angles on trouvait des tours en forme de D. Il semble que beaucoup de traces de l'ancienne forteresse aient disparu à cette époque. En ce qui concerne les structures en élévation dans le secteur fouillé nous sommes très mal renseigné, vu la destruction des bâtiments lors de plusieurs bombardements aux 16ème et 17ème siècles.

Dans le courant du 16ème siècle, nos régions étaient sous l'influence de la Renaissance. Des puissants seigneurs et de riches

marchands ne pouvaient résister à l'envie de construire de nouveaux châteaux ou palais, d'ériger de vastes demeures dans les centres urbains ou de faire des transformations à leurs résidences dans le nouveau style. Une résidence pour un homme important comme Lamoral d'Egmont (fig. 8), qui possédait à cette époque le château de Gaasbeek, jouait un rôle primordial sur le plan politique, social et militaire. Elle devait servir de fortification, mettre en valeur le statut élevé de son propriétaire et se prêter à de somptueuses fêtes et réceptions. On habitait dans un château confortable et la défense du site était souvent déplacée vers l'extérieur où on aménageait une ligne de structures défensives. En ce qui concerne Gaasbeek, nous pensons pouvoir dire qu'on a gardé le noyau médiéval du château et qu'on a simplement fait des transformations aux bâtiments. Cela n'exclut pas que quelques nouvelles constructions aient vu le jour, comme par exemple la tour dite de Charles Quint (fig. 27). Que le confort primait sur l'aspect militaire de la forteresse peut être déduit du fait que dans la tour dite de Farnèse on ait élargi l'espace du rez-de-chaussée en taillant une partie des murs (fig. 24), que dans la tour 1 on ait bouché les meurtrières et/ou fenêtres (fig. 29) et qu'on y ait aménagé un foyer (fig. 30 et 31). L'utilisation d'éléments architecturaux et la présence de multiples fragments de niches de poêles prouvent que les occupants du château aimaient le luxe. L'importance du confort dans les châteaux est un phénomène largement répandu à partir du 16ème siècle. Dans l'évolution militaire, l'artillerie commençait à jouer un rôle primordial. Il était plus important d'avoir les capacités de commander une armée sur un champ de bataille que de se retirer dans un château qui ne pouvait résister à la lourde artillerie. La présence d'éventuels nouveaux éléments défensifs à Gaasbeek, comme on les connaît par exemple dans les Pays-Bas du Nord, n'ont pas encore fait l'objet de recherches.

L'iconographie du château, qui apparaît dès le début du 17ème siècle, nous montre les bâtiments presque uniquement vus de l'ouest. Une des rares exceptions est la gravure de J.B. Gramaye de 1606 (fig. 37). Cela implique que la zone étudiée à ce jour n'apparaît presque jamais dans ces documents. Néanmoins, nous pensons posséder suffisamment d'éléments (fondations, éléments architecturaux, ressemblance probable avec la tour de Charles Quint) qui nous permet-

tent d'entreprendre un essai de reconstitution de l'aile disparue dans son état de la deuxième moitié du 16ème siècle (fig. 38). Nous sommes convaincu que des corrections et des ajouts puissent être souhaitables et nécessaires.

Malgré le fait que le château de Gaasbeek ait été assiégé et pris au courant du 16ème et du 17ème siècle, il a pu renaître de ses cendres. Pour le secteur oriental, dans la zone fouillée, les bombardements de 1695 par l'armée de Louis XIV, constituèrent le coup de grâce. Tous les bâtiments de cette aile furent détruits. Il faudra attendre jusqu'en

1714 avant qu'Alexandre-Louis Scockaert ne prenne l'initiative de déblayer le secteur. La découverte de plusieurs bouteilles de vin, dont certaines portaient un sceau pourvu des lettres N.I.P. et la représentation d'un poisson, datant des années 1730-1740, semblent indiquer que ces travaux commencèrent plus tard ou durèrent très longtemps. Nous pensons qu'à partir du milieu du 18ème siècle, le secteur oriental du château était intégré dans la cour d'honneur, qui à la fin du 19ème siècle fut transformée en un jardin d'inspiration française et qui est encore visible actuellement.

BIBLIOGRAFIE

ANONIEM 1930: Les travaux et les fouilles au Château de Gaesbeek, *Le Soir illustré*. 26 avril 1930, 3, n° 114, 9.

AVONDS P. 1989: Brabant en de slag bij Woeringen. Mythe en werkelijkheid. In: AVONDS P. & JANSSENS J.D., *Politiek en Literatuur. Brabant en de Slag bij Woeringen (1288)*, Brussel.

BAIE E. 1937: *Le siècle des Gueux. Histoire de la sensibilité flamande sous la Renaissance. Tome premier: la métropole de l'Occident*, Bruxelles.

BLANQUART P., DEMETER St., DE POORTER A., MAS-SART C., MODRIE S., NACHTERGAEI I. & SIEBRAND M. 2001: *Rond de eerste stadsomwalling*, Archeologie in Brussel 4, Brussel.

BORREMANS R. 1968-70: Opgravingen 1958-1960. Grimbergen, onderzoek van de burchtheuvel ("Senecaberg"), *Bulletin Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis* 40-42, 319-329.

BORREMANS R. 1973: Grimbergen, fouilles de la motte Senecaberg, *Château Gaillard VI - Venlo* 1972, Caen, 23-26.

BORREMANS R. 1979: De burchten van Halle. In: *Liber Amicorum Dr. Gaston Renson, s.l.*, 109-117.

BORREMANS R. 1981: 'Les monts', vestiges d'une forteresse à Braine-le-Château (Brabant Wallon). In: HOEKSTRA T.J., JANSSEN H.L.

& MOERMAN I.W.L. (red.), *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 201-204.

BORREMANS R. 1982: Archeologisch onderzoek van de kasteelberg te Geraardsbergen-Viane (1976), *Het Land van Aalst* (overdruk), 49-116.

BORREMANS R. & TAEI MAN G. 1994: Het archeologisch onderzoek te Halle in 1993, *Jaarboek 1994 van het Zuidwestbrabants Museum*, 18-29.

CALLEBAUT D. 1982: De Tafelrondmote op de Warande te Diest, *Varia IV. Archaeologia Belgica* 220, 6-18.

CASTEELS M. 1974: Nieuwe gegevens nopens restauraties en tuinbouw in het kasteel van Gaasbeek, *Gaesbeek. III. Collectanea*, 30-43.

CASTEELS M. 1979: Paul Arconati-Visconti en zijn opvattingen over de bouw van een triomfboog (XIXde eeuw), *Vriendenboek Dr. Gaston Renson, s.l.*, 129-132.

CATHCART KING D.J. 1988: *The Castle in England and Wales. An Interpretative History*, London-Sydney.

CLAES B. 2001-2002: *Castrale mottes in Vlaams-Brabant. Inventaris & vergelijking*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent.

DAELEMANS F. 1988: *Boeren in oorlogstijd. De sociale, economische en demografische ge-*

volgen van de oorlogen op het platteland in Brabant (15de-18de eeuw), Brussel.

DE BOE G. 1978: Le château de Dourbes, *Archeologie* 1978/2, 108-109.

DE BOE G. & PLEUGER J.L. 1979: Le château de Hauteroche à Dourbes, *Archaeologia Belgica, Conspectus MCMLXXVIII*, 160-163.

DECAVELE J. 1984: *Vlaanderen tussen Spanje en Oranje. Willem de Zwijger en de Lage Landen in de zestiende eeuw*, Gent.

DECLERCQ L., DOPERÉ F. & UBREGTS 2002: Het kasteel van Horst. Sint-Pieters-Rode (Holsbeek). In: DE VOS L. (red.), *Burchten en forten en andere versterkingen in Vlaanderen*, Leuven, 61-65.

DEHON D. 1998: Le rempart de Binche - une fouille globale, premier bilan (Ht), *Archaeologia Mediaevalis* 21, 46-47.

DE LOË A. 1891: Le tumulus belgo-romain à Lennick-St-Quentin, *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles* V, 404-407.

DELOFFRE V. 1993: Les sites fortifiés urbains dans la région Nord-Pas-de-Calais. In: BARBIEUX J. (coord.), *Archéologie urbaine dans le Nord/Pas-de-Calais du Haut Moyen Age à la Révolution*, Douai, XLI-LVIII.

DE MAESSCHALCK E. 2002: Versterkingen en wallen in Leuven. In: DE VOS L. (red.), *Burchten en forten en andere versterkingen in Vlaanderen*, Leuven, 71-73.

DE MAYER W. & VAN BELLINGEN St. 2004: Het archeologisch onderzoek naar de burcht van Halle (VI.-Brab.), *Archaeologia Mediaevalis* 27, 62-66.

DE MAYER W., VAN BELLINGEN St. & DOPERÉ F. 2004: *Het archeologisch onderzoek naar de burcht van Halle. 18 augustus 2003 - 24 februari 2004*, Onuitgegeven rapport VIOE.

DEMETER St. 2002: De stadsomwallingen van Brussel. In: DE VOS L. (red.), *Burchten en forten en andere versterkingen in Vlaanderen*, Leuven, 74-80.

DE MEULEMEESTER J. 1983: Castrale mottes in België, *Archaeologia Belgica* 255, *Miscellanea*

Archaeologica in honorem H. Roosens, Brussel, 119-225.

DE MEULEMEESTER J. & DEWILDE M. 1986: Het kasteel van de hertogen van Brabant te Tervuren, *Archaeologia Belgica* n.r. II-1, 121-126.

DE MEULEMEESTER J., LARBALESTRIER C. & BOSSICARD D. 2004: La fortification médiévale de Montauban à Buzenol (Etalle) (Lux.), *Archaeologia Mediaevalis* 27, 14-16.

DE MEULEMEESTER J. & MATTHYS A. 2000: Châteaux et guerres: quelques exemples issus des fouilles de châteaux à motte dans l'espace belge, *Château Gaillard XIX. Actes du colloque international de Graz (Autriche) 22-29 août 1998*, Caen, 33-42.

DE MEULEMEESTER J., HENROTAY D. & MIGNOT Ph. 2002: Le châteaux comme résidence et centre de pouvoir: quelques exemples de l'espace belge, *Château Gaillard XX. Actes du colloque international de Gwatt (Suisse) 2-10 septembre 2000*, Caen, 57-70.

DE POORTER A. 2001: Pottenbakkersafval van laatmiddeleeuws hoogversierd aardewerk uit Mechelen, *Vormen uit vuur. Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van vrienden van ceramiek en glas* 174, 8-25.

DES MAREZ G. 1913: Les fortifications de la frontière du Brabant - Hainaut au XIIe siècle. D'après la chronique de Gislebert de Mons, *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles* 27, 331-355.

DE SMET L. 2003: Het Egmontpaleis te Brussel. In: EECKHOUT G. (red.), *Liber Amicorum Dr. Herman Vandormael*, Lennik, 181-185.

DE TROEYER P.B. 1961: Lamoraal van Egmont. Een kritische studie over zijn rol in de jaren 1559-1564 in verband met het schuldvraagstuk, *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, Nr. 40, Brussel.

DEWILDE M., ERVYNCK A., VAN NEER W., DE MEULEMEESTER J. & VAN DER PLAETSEN P. 1994: *De 'Burcht' te Londerzeel. Bewoningsgeschiedenis van een motte en een bakstenen kasteel*, Archeologie in Vlaanderen. Monografie 1, Zellik.

- DEWIT-TIMMERMANS A. s.d.: *Gaasbeek 1236-1986, zijn park en vergeten tuinen, s.l.*
- D'HOORE W. 1991: *Het Egmond-Arenbergpaleis te Brussel*, Tielt.
- DOPERÉ F. 2004: Onderzoek van de steenhouwtechnieken. In: DE MAYER W., VAN BELLINGEN St. & DOPERÉ F., *Het archeologisch onderzoek naar de burcht van Halle. 18 augustus 2003 - 24 februari 2004*, Onuitgegeven rapport VIOE.
- EVERAERT L. & BOUCHERY J. 1879: *Histoire de la Ville de Hal d'après les documents originaux*. (heruitgave Editions Culture et Civilisation, Bruxelles 1975).
- FRANÇOIS B. & LODEWIJCKX M. 2003: Verdergezet onderzoek in het kasteel van Horst te Sint-Pieters-Rode (Vl.-Br.), *Archaeologia Mediaevalis* 26, 42-44.
- FRIEDRICH R. 2000: Die Zerstörung der Burg Bommersheim durch den Rheinischen Städtebund im Jahre 1382, *Château Gaillard XIX. Actes du colloque international de Graz (Autriche) 22-29 août 1998*, Caen, 83-90.
- GOOSENS A. 2003: Le comte Lamoral d'Egmont (1522-1568). Les aléas du pouvoir de la haute noblesse à l'aube de la Révolte des Pays-Bas. In: CAUCHIES J.-M. & DUVOSQUEL J.-M. (dir.), *Analectes d'histoire du Hainaut VIII*, Hainin.
- GOOSENS B. 1995: Het panorama van Gaasbeek door Andries Immenraet, *Gasebeca* 18, 101-128.
- GOOSENS B. 1998: Een vreemde seigneur in het Dijledepartement. Paul Arconati Visconti (1754-1821). Socio-economische, politieke en culturele exponent van een samenleving in transitie, *Gasebeca* 19, 5-205.
- GRAMAYE J. B. 1606: *Antiquitates Brabantiae*, Brussel.
- HERPELINCK H.J. 1990: *Ternat. De Heren van Kruikenburg*, Ternat.
- JANSE H. 1965: *Bouwers en bouwen in het verleden. De bouwwereld tussen 1000 en 1650*, Zaltbommel.
- JANSE H. 1975: *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de Lage Landen*, Zaltbommel.
- JANSSEN H. L. 1996: Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen. In: JANSSEN H.L., KYLSTRA-WIELINGA J.M.M. & OLDE MEIRINCK B. (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht, 15-111.
- JANSSEN H. L., HOEKSTRA T. J. & OLDE MEIERINK B. 2000: Fortifications of castles in the Northern Netherlands during the Gelre-Habsburg conflict (1492-1543), *Château Gaillard XIX. Actes du colloque international de Graz (Autriche) 22-29 août 1998*, Caen, 123-147.
- JANSSEN H. L. & HUPPERETZ W. 1996: De bouwkundige ontwikkeling van middeleeuwse kastelen in Limburg. In: HUPPERETZ W.M.H., VAN HALL J.H.M.M., KLOEK E.M. & WESSELS L.H.M. (red.), *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel*, Venlo, 41-60.
- KENYON J. R. 1990: *Medieval Fortifications*, London - New York.
- LALOIRE E. 1952 : *Histoire des deux hôtels d'Egmont et du Palais d'Arenberg (1383-1910)*, Bruxelles.
- MARTINY V.-G. 1992: *Bruxelles. Architecture civile et militaire avant 1900*, Braine-l'Alleud.
- MATTHYS A. 1968-1969: La céramique médiévale de l'abbaye de Dielegem, *Comté de Jette* 6-1, 46-65.
- MATTHYS A. 1978a: Le château de Flobecq, *L'archéologie en Hainaut occidentale. Catalogue de l'exposition organisée à Flobecq du 23 septembre au 22 octobre 1978*, 90-97.
- MATTHYS A. 1978b: Les fortifications de Bouillon, *Conspectus MCMLXXVII, Archaeologia Belgica* 206, 108-111.
- MATTHYS A. 1991: Les fortifications du XIe siècle entre Lesse et Semois. In: BOEHME H.W., *Burgen der Salierzeit. I. In den Nördlichen Landschaften des Reiches*, Mainz, 225-280.
- MONTEYNE A. 1991: *T'Serclaes. Une famille bruxelloise, s.l.*
- MULIER K. 1982: De opgraving en de identificatie van de gebeenten van de Brabantse hertogen en hun verwanten (1929-1935),

- Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Leuven en omgeving* 22, 16-42.
- PIETERS M. 1994: Een 15de-eeuwse sector van het verdwenen vissersdorp te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1994, *Archeologie in Vlaanderen* IV, 219-236.
- POULLET E. 1880: *Correspondance du Cardinal de Granvelle 1565-1586*, Bruxelles.
- POUNDS N.J.G. 1990: *The Medieval Castle in England and Wales. A Social and Political History*, Cambridge - New York - Port Chester - Melbourne - Sydney.
- RENAUD J.G.N. 1973: Le château du XIIIe siècle aux Pays-Bas. Bilan de vingt-cinq années de recherches, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23, 435-458.
- RENSON G. 1987: Nota's nopens roerend en onroerend goed van Lamoraal van Egmond, na diens decapitatie. In: JANS A. & JANSSENS G. (red.), *Liber Amicorum Dr. J. Scheerder: tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden de Leuvense universiteit en historiografie*, Leuven, 49-62.
- RENSON G. 1992: Lamoraal van Egmond en Gaasbeek (1522-1568), *Gasebeca* 16, 7-26.
- ROOSENS B. & VYNCKIER P. 1982: *De middel-eeuwse versterkingen op de Warande te Diest*, *Archaeologia Belgica* 247, 122-124.
- SIEBRAND M., DEMETER St. & DE POORTER A. 2001: Sondages sur le tracé du rempart, rue du Vieux-Marché-aux-Grains (1995). In: BLANQUART P., DEMETER St., DE POORTER A., MASSART C., MODRIE S., NACHTERGAEI I. & SIEBRAND M., *Rond de eerste stadsomwalling*, *Archeologie in Brussel* 4, Brussel, 130-176.
- SOARIS A. 1980: Dourbes (Nr.): Château de Hauteroche, *L'Archéologie en Wallonie. Découvertes récentes des cercles d'archéologie*, Comines-Nivelles, 155-157.
- TRICOT-ROYER J. 1931: Les anciens princes de Brabant. Les exhumations d'Affligem, *Le Progrès Médical. Supplément illustré* 8, 49-59.
- UBREGTS W. 1978: *Le château de Corroy au Moyen Age et au début des Temps Modernes*, Gembloux-sur-Orneau.
- UBREGTS W. 1986: Sur l'origine des «Turres» d'Enghien et d'Ath, *Archaeologia Belgica* II-2, 213-226.
- VAN BELLE J.-L. 1984: *Dictionnaire des signes lapidaires. Belgique et Nord de la France, s.l.*
- VAN BELLE J.-L. 1994: *Signes lapidaires. Nouveau dictionnaire. Belgique et Nord de la France*, Braine-le-Château - Louvain-la-Neuve.
- VAN BELLINGEN St. 2003: De motte van Gaasbeek: een verdwenen, feodaal machtsymbool. In: EECKHOUT G. (red.), *Liber Amicorum Dr. Herman Vandormael*, Lennik, 33-40.
- VAN BELLINGEN St. (red.) (in voorbereiding): *Het kasteel Diepensteyn te Steenhuffel. Van woontoren tot multifunctioneel centrum*, *Archeologie in Vlaanderen. Monografie*, Brussel.
- VAN BELLINGEN St. & SIMILLION H. 1998: Onderzoek in het kasteel van Gaasbeek (gem. Lennik) (VI.-Brab.), *Archaeologia Mediaevalis* 21, 16.
- VAN DEN BOSSCHE N. 1979: Lamoraal, Graaf van Egmond, *Vriendenboek Dr. Gaston Renson, s.l.*, 174-178.
- VAN DEN BOSSCHE W. 2001: *Antique Glass Bottles. Their History and Evolution (1500-1850). A Comprehensive, Illustrated Guide with a World-wide Bibliography of Glass Bottles*, Woodbridge-Wappingers' Falls.
- VAN DEN WEGHE M.-J. 1931: *Eene bijdrage tot de geschiedenis van Sint-Pieters-Leeuw*, Wetteren.
- VAN DE VENNE A. 2006: Ovens in de stadskern. Op het spoor van bakkers, brouwers, ververs en kaarsenmakers (NL), *Archaeologia Mediaevalis* 29, 106-109.
- VANDORMAEL H. 1985: Van bourgeois tot très noble. De familie Scockaert de Tirimont, heren van Gaasbeek (17de eeuw). In: VERBESSELT J., VAN ERMEN E., VAN UYTVEN R., DUERLOO L., VANDORMAEL H., DEGRIJSE K., VAN DEN BERG M. & JANSSENS P., *De adel in het hertogdom Brabant*, Brussel, 111-131.

- VANDORMAEL H. 1988a: Kasteel van Gaasbeek. In: VERMEERSCH V. & DUVOSQUEL J.-M., *Musea Nostra*, Brussel.
- VANDORMAEL H. 1988b: De zgn. keure van Gaasbeek uit 1284, *Gasebeca* 9, 9-23.
- VANDORMAEL H. 1988c: Louis-Alexander Scoc-kaert, graaf van Tirimont 1633-1708, *Gasebeca* 12, 1-175.
- VANDORMAEL H. et al. 1999: Het verleden herbouwd. Charle-Albert en de restauratie van het Kasteel van Gaasbeek (1889-1898), *Gasebeca* 20.
- VAN HEMELRIJCK M. 1950: *De Vlaamse krijgs-bouwkunde*, Tielt.
- VELGE L. 1969: Het Baljuwshuis te Gaasbeek en de motte, *Eigen Schoon en de Brabander* 52, 3-4, 135-145.
- VENNEKENS F. 1935: *La Seigneurie de Gaesbeek (1236-1795)*, Hekelgem.
- VERBEECK M. 1993: De Castelbergh-motte te Zoutleeuw, *Archaeologia Mediaevalis* 16, 34-35.
- VERBEECK M. 1994: De castrale motte de Castelberg te Zoutleeuw, *Archaeologia Mediaevalis* 17, Brussel, 34-35.
- VERBESSELT J. 1957: *Het Domein van de Abdij van Nijvel in West-Brabant*, Brussel.
- VERBESSELT J. 1982: De oude grenzen tussen Brabant en Vlaanderen-Henegouwen, *Eigen Schoon en de Brabander* 65, 4-6, 121-154.
- VERBESSELT J. 1988: *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw. Deel XXII. Lennik - Wambeek - Gooik - Het Diets Domein van de abdij Nijvel*, Brussel.
- VINCX J.-F. 1928: *Gaesbeek. Histoire du château, de l'église et du village écrite pour le peuple*, Bruxelles.
- WAUTERS A. 1855: *Histoire des environs de Bruxelles ou description historique des localités qui formaient autrefois l'ammanie de cette ville, Livre premier*, (heruitgave 1971), Bruxelles.

